K.S.R.I. LIBRARY
ACCESSION NUMBER
567

எ5:2D
567

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE.
MADRAS.

K. S. R. I. LIBRARY

DUE DATE LABEL

This book should be returned on or before the date last marked below.

12.5.93		
24 9 93.		

567
THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
MADRAS.

THE

MADHYAMAVYÂYOGA

OF

BHÂSA

with the commentary

OF

PANDIT T. GANAPATI SÂSTRÎ

Editor of the Trivandrum Sanskrit Series.

Edited and Published by the Commentator.

1917.

All Rights Reserved.]

[PRICE 8 ANNAS.

I

PRINTED AT THE

SRIDHARA PRINTING HOUSE, TRIVANDRUM.

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MADRAS-4

॥ श्रीः ॥

मध्यमव्यायोगः

महाकविश्रीभासप्रणीतः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

पण्डितगणपतिशास्त्रिणा

प्रणीतया व्याख्यया

समेतः

तेनैव संशोधितः प्रकाशितश्च

१९१७.

(एतद्ग्रन्थविषयाः सर्वेऽधिकाराः

व्याख्यातारस्वायत्ताः ।)

मूल्यं ८ आणकाः

अनन्तशयने श्रीधराख्यमुद्रणयन्त्रालये
मुद्रितः ।

BY GRACIOUS PERMISSION

I DEDICATE

THE COMMENTARY ON THE MADHYAMAVYAYOGA OF

THE ILLUSTRIOUS BHÂSA

TO MY AUGUST SOVEREIGN

HIS HIGHNESS

SRI RAMA VARMA

G. C. S. I., G. C. I. E.,

MAHARAJA OF TRAVANCORE

WHOSE ENLIGHTENED MUNIFICENCE

AND APPRECIATION OF GÎRVÂNA LEARNING

RECALLING THE BEST TRADITIONS

OF HIS RENOWNED HOUSE

HAVE AUSPICIOUSLY LED TO THE

RECOVERY CONSERVATION AND PU[illegible] lov

OF SO MANY OF Q[illegible]

[illegible]ch

PRICELESS [illegible]was dela[illegible]

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MADRAS-4

INTRODUCTION.

This is the second edition of the Madhyamavyâyoga first published in 19 2 in the Trivandrum Sanskrit Series. In the first edition which was based on a single manuscript, there was some doubt with regard to the authenticity of certain readings. This doubt has now been removed with the help of a second manuscript procured from Mr. Nilakanthan Chakyar of Manganam (near Kottayam in North Travancore). For the sake of students an easy commentary on the work has been added.

The work belongs to a class of Rûpakas called Vyayoga, and is named Madhyama, after Bhimasena, the hero who was well known by the name of Madhyama for reasons given in the work itself, (Vide sloka मध्यमोऽहं etc 28 et seq) or for the reason that he was the middle Pândava.

During their wanderings in consequence of their defeat in the gambling, the Pândavas were for some time living near the forest of Hidimbâ. One day when all the other members had gone to attend a certain sacrifice at the hermitage of the great sage Dhaumya, leaving Bhimasena alone to guard the Asrama, and when the latter was engaged in his usual outdoor exercises, Ghatotkacha, the son of Bhima and Hidimbâ overtook and stopped an old Brahmin who was passing by with his wife and three sons.

"Give me one of your sons so that my mother may feed on him and break her fast" peremptorily demanded Ghatotkacha. At this terrible demand the father and mother in fear of wholesale destruction clung to the eldest and the youngest of the sons respectively out of partiality and showed their reluctance to part with them. The remaining second son, Madhyama by name, who was by nature very loving towards his parents and brothers, offered himself willingly to the Râkshasa in the hope of saving the others, and with his permission went to a pool near by to quench his thirst. The giant thinking that the Brahmin boy was delaying too long at the

pool and fearing that it was high time for his mother's dinne cried out more than once: "Madhyama! come back, at once" Bhímasena who was in the exercise-ground near by, having heard the call twice or thrice and taking it to be directed to himself hurried to the spot where the giant and the Brahmins were. Now when the Brahmin Madhyama also came up, the old Brahmin related to the Kshathriya Madhyama all his cause of fear and prayed to him for succour. Bhímasena having assured the Brahmin all help and relief advised the giant more than once to let the Brahmin go. But the giant said "I will not, even by the word of my father, let this man go, when I have taken him in obedience to my mother's word", and being asked who his mother was, announced Hidimbâ to be his mother and Bhímasena to be his father. Now Bhímasena offered to accompany the giant as a substitute for the Brahmin boy and set him free. Though Bhímasena knew the giant to be his son, he did not reveal himself for he wished to test the valour of his son. With this object he said to him "I will not follow you, but if you can, take me by force where you will". Then there ensued a duel and he saw that his son, though not a match to himself, could baffle the party of the Dhârtarâshtras. Pleased with this, he accompanied him, in fulfilment of his promise, to where Hidimbâ was. Welcomed and entertained by her with all the loving regards of a wife, he recognised her at once and remembered to her the many favours he had once received at her hands. When he asked her why she ordered the capture of a man, she explained to him in secret her real motive. Thus satisfied that she was faultless, he blessed his son who, having now known him to be his father, had prostrated before him. This, in brief, is the substance of the story which is the creation of the author round a hero well known to the Itihâsas. That Hidimbâ's only aim in ordering the capture of a man was the meeting of Bhímasena and that she could not otherwise effect it, is made clear in commenting on the words of Bhímasena, "जात्या राक्षसी न समुदाचारेण" (P.39.)

The description here of the delight of Bhímasena at his conversation and duel with Ghatotkacha is as happy as that in

567.
THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MADRAS

Pancharâtra where Bhima and Arjuna are absorbed in the sweetness of Abhimanyu's words.

This Vyâyoga being one of the twelve Rûpakas which closely resemble Svapnavâsavadatta must have the same author Bhâsa as Svapnavâsavadatta itself. Who is this Bhâsa? and what are the distinguishing marks of Bhâsa's Svapnavâsavadatta? Let us consider the following utterances of Kâlidâsa, Bhattabâna and Râjasekhara, 'प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनाम्' (Mâlavikâgnimitra Act I) 'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव' ॥ (Harshacharita) 'भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् । स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः' (Sûktimuktâvali). From the above passages we learn that there was a very ancient poet by the name of Bhâsa, that he was the author of many Nâtakas and that Svapnavâsavadatta was one of them. It follows therefore that Svapnavâsavadatta must be distinctly marked by a close resemblance to certain other Natakas many in number, by qualities of expression and diction indicative of priority to the works of Kâlidasa and thirdly by a plot appropriate to the name "Svapnavâsavadatta".

Now let us examine whether these three distinguishing marks are found in our Nâtaka which has the name Svapnavâsavadatta written at the end. With regard to the first of these characteristics, even a cursory reading of the thirteen Nâtakas that have come into our ken cannot fail to convince one of their very close resemblance and this point has been dwelt on at some length in the introductions to Svapnavâsavàdatta and Pancharâtra. That our Nâtaka possesses the second characteristic mark is indicated in the above introductions and also in the introduction to the Pratimânâtaka. This is obvious to those whose sense of the beautiful has been refined by the words and images of the great sages Vâlmiki and Vyâsa and who can perceive the shades of aesthetic difference in the sweet words and beautiful ideas of different poets. Who that is blessed with an aesthetic sense, who that tastes the unique natural flow of beauty that overflows the sound and sense of every passage and particularly of every short piece of

prose in these Nâtakas can for a moment doubt their priority to the works of Kâlidâsa? Again the verse,

'नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य माभून्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्' ॥

quoted as from another's work by Kautilya in his Arthasâstra is in its proper place in the Nâtaka Pratijnâyaugandharâyana and can from its very nature be seen to be the poet's own. It is because it is appropriate only to a kâvya that Vâmana who lived decidedly before Ánandavardhana the author of Dhvani, (in the chapter of his Kâvyâlankâra devoted to the criticism of expressions used in Kâvyas and Kâvyas alone) takes up for consideration the fourth quarter of the verse, "यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्" and attempts to justify the use of Parasmaipada therein. Hence Vâmana must have known for certain that this verse belonged to a Kâvya. Otherwise he would not have taken it for consideration right in the midst of expressions culled from Kâvyas alone. It follows therefore that Pratijnâyaugandharâyana from which Châṇakya quotes the verse and the other Nâtakas that are akin to it including of course Svapnavâsavadatta belong to a period much earlier than that of Chânakya and therefore earlier still than that of Kâlidasa who is known to have lived long after Chânakya.

Considering the third distinguishing mark which our Nâtaka must be shown to bear before it could be identified with Bhasa's Svapnavâsavadatta we have to look to the significance of the name "Svapnavâsavadatta". It means that in this work Vâsavadatta is seen or attended to (by Vatsarâja) in his dream. This is just what we learn from the conversation in the fifth Act of our Nâtaka where Vatsarâja brooding on the supposed loss of his Vâsavadatta and beside himself with grief talks to her in his dream and she in all reality awake by his side, though not known to him listens to and responds to his lamenting words. Here in this dream Vâsavadatta fully perceives the great depth and intense sincerity of his ardent love and this knowledge nourishes and develops the prominent Rasa in her i. e. the sentiment of separation from her love, by

THE KUPPUSWAMI SASTRI RESEARCH INSTITUTE MADRAS

blowing her constant fire of love to burn with a greater blaze. It is in this dream that Vatsarâja enjoyed to his confounding surprise the sight and touch of the living Vâsavadatta, who, he belived, was all lost to him. Having considered the importance of the Svapna or dream we will now view the part played by Vâsavadatta. She is at once seen to be the chief heroine, courting adversity in the interests of her husband and undaunted by the troubles that beset her and ever skilfully vigilant to the purpose before her, she, the type of perfect womanhood, shines on high in the varied glory of her beauty, virtue, wisdom, fortitude and nobility. Padmâvati, on the other hand, plays but a subordinate part, the incidents associated with her being brought in only to brighten up the picture of the chief heroine. Thus we see that the name Svapnavâsavadatta is most appropriate to a work wherein the incident of the Svapna and the character Vâsavadattâ are seen to be so important.

As we have seen that our Nâtaka possesses the three characteristic marks which determine Bhâsa's Svapnavâsavadatta, it can indisputably be identified with that work. Hence with the help of this Nâtaka of ours which is Bhâsa's Svapnavâsavadatta itself we can test whether a particular verse or idea considered in any other work as taken from Svapnavâsavadatta is actually so or not. In the wide world of our Rhetoric Literature, there is but one verse, सञ्चितपक्ष्मकवाटं नयनद्वारं स्वरूपतडनेन? । उद्घाट्य सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपतनूजा ॥' considered as taken from Svapnavâsavadatta and this verse occurs only in Dhvanyâlokalochana The verse neither finds nor can it find a place in the Svapnavâsavadatta we have procured. Hence we conclude that the author of Lochana must have erroneously assigned the verse to Svapnavâsavadatta. A similar mistake is made by Somadeva in his Yasastilaka when he assigns to Bhâsa the verse,

"पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षितव्यं ग्राह्यः स्वभावललितो विकृतश्च वेषः ।
येनेदमीदृशमदृश्यत मोक्षवर्त्म दीर्घायुरस्तु भगवान् स पिनाकपाणिः ॥"

which ought to have been correctly assigned to Mahendra Vikrama Varman I.

We have but one instance of reference made in other works to the subject-matter of Svapnavâsavadatta. In Amaratîkâ Sarvasva, we find the passage, "आद्यो यथा — नन्दयन्त्यां ब्राह्मणभोजनं द्वितीयः स्वदिशमात्मसात्कर्तुमुदयनस्य पद्मावतीपरिणयोऽर्थशृङ्गारः, तृतीयः स्वप्नवासवदत्ते तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामशृङ्गारः" (vide Amaratîkâsarvasva part I. P. 147, Trivandrum sanskrit series) where the three kinds of Sringâra (i. e. of the sentiments of love) based respectively on Dharma (duty), Artha (material object, wealth or possession) and Kâma (Love) are illustrated, the first by reference to a work called Nandayantî and the second and third by reference to Svapnavâsavadatta. The meaning of the passage is that in Svapnavâsavadatta the marrying of Padmâvatî is described as prompted by the motive of winning back a kingdom and is therefore a case of Artha Sringâra while the marrying of Vâsavadatta already accomplished was prompted by mere love for love's sake and is a case of Kâma Sringâra. If, in the passage, we take the reference to Svapnavâsavadatta as applying to Kâma Sringâra alone, we should then say that the author of the Tîkâsarvasva having given the reference in the first and third cases has omitted it in the second case which amounts to making him faulty of giving defective information and of dissimilar treatment of similar subjects. And the plot of our Svapnavâsavadatta which bears the distinctive marks noticed shows unmistakably that both the Artha and Kâma Sringâras are referred to by him. This meaning of his which of course is the meaning of the passage will, we think, be made still clearer if the order of the words तृतीयः and स्वप्नवासवदत्ते in the passage be exchanged.

Trivandrum
17-4-1917.

T. GANAPATI SÂSTRÎ.

उपोद्घातः ।

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलौ १९१२ तमे हायने द्वाविंशाङ्कतया प्रकाशितस्य **मध्यमव्यायोगस्येदं** द्वितीयं संस्करणम् । एकमातृकाश्रयेण कृते प्रथमेऽस्य संस्करणे पाठसन्देहाः कतिपये स्थिताः । तेऽस्मिन् द्वितीये संस्करणे माङ्गानत्रास्तव्यनीलकण्ठशाक्यार् महाशयस्य सकाशात् प्रपूर्वतरे हायने लब्धस्य द्वितीयादर्शस्य साहाय्येन निरस्ताः । व्युत्पित्सूपकाराय ललितं व्याख्यानमप्यत्र संश्लेषितम् । अयं मध्यमसंज्ञो व्यायोगो नाम रूपकभेदः । पाण्डवमध्यमत्वनिरूढेन 'मध्यमोऽहम्' (श्लो० २८) इत्याद्युक्तबहुप्रकारमध्यमत्वयोगसिद्धेन वा मध्यमनाम्ना प्रसिद्धो **भीमसेनो**ऽत्र नायक इति तत्प्रधानत्वाद् ग्रन्थो **मध्यम**शब्देन व्यपदिश्यते ।

द्यूतपराजयनिमित्तवनवासप्रसङ्गात् क्वचन तपोवने **हिडिम्बावननेदिष्ठे** वसत्सु पाण्डवेषु स्वाश्रमे **भीमसेनमेकं** तत्पालनाय स्थापयित्वा यज्ञानुभवार्थं महर्षेर्धौम्यस्याश्रमं प्रति प्रोषितेषु, कदाचिद् भीमसेने च तपोवनबाह्यायां वनभूमावेकाकिनि दैनन्दिनं व्यायामपरिचयं कुर्वाणे व्यायामभूम्यभ्यर्णसरण्या गच्छन्तं कमपि वृद्धविप्रपान्थं दारपुत्रत्रयानुयातं **घटोत्कचो** नाम राक्षसो **भीमसेनसू**नुरनुगम्य रुरोध । 'मन्मातुर्हिडिम्बाया उपवासाङ्गाहारार्थं त्रिषु तव पुत्रेष्वेकं मह्यमर्पय' इति च तर्जयामास । अथ सर्वनाशभीताभ्यां मातापितृभ्यां चरमप्रथमयोः पुत्रयोः प्रियत्वेन परिगृहीतयोर्द्वितीयः पुत्रो **मध्यम**नामा राक्षसग्राह्यतया परिशिष्टः । स च प्रकृत्या पितृभ्रातृवत्सलस्तद्रक्षार्थमात्मत्यागमिष्टमेव मन्यमानः पिपासाप्रतीकारार्थमदूरवर्तिनं कमपि जलाशयं राक्षसानुमत्या गतः । राक्षसो गतं तं चिरायमाणमिव मत्वा मातुराहारकालातिक्रमशङ्कया 'भो मध्यम! मध्यम! शीघ्रमागच्छ' इत्युच्चैरसकृदाह्वयति स्म । व्यायामभूमेरभ्यर्णतरतया तस्मिन् आह्वानशब्दे द्विस्त्रिः श्रुते भीमसेन आत्मानमेव पाण्डवमध्यमत्वनिरूढेन मध्यमनाम्नाहूयमानं मत्वा झटिति तं देशमाससाद, यत्रासौ राक्षसो विप्राश्च । विप्र**मध्यमे**ऽप्यनुपदमागते वृद्धो राक्षसादुत्पन्नमात्मभयं सर्वं शंसन् क्षत्रिय**मध्यमम्** अभयमयाचत । स चाभयं तस्मै दत्त्वा ब्राह्मणमोचनाय राक्षसमसकृदुपदिदेश । अथ राक्षसो 'मातृशासनगृहीतमिमं मानुषं पितुरपि वाक्यान्न मुञ्चेयम्' इति वदन् 'का ते माते' ति पृष्टो **हिडिम्बा**मात्मनो मातरं **भीमसेनं** च पितरं जगाद । **भीमस्तु** आत्मानं राक्षसानुगामिनं प्रतिज्ञाय विप्र**मध्यमं** राक्षसान्मोचयामास । न त्ववगतेऽपि राक्षसस्य स्वपुत्रत्वे

तं प्रत्यात्मानं प्रकाशितवान् । अथानुगन्तव्ये स्वपुत्रे स तद्बलपरीक्षेच्छया तमगा-दीत् — 'शक्तश्चेद् बलात्कारेण मां नय' इति । ततस्तयोर्युद्धे प्रवृत्ते प्रत्यक्षितेन स्ववीर्यात् किञ्चिदवरेणापि धार्तराष्ट्रपक्षप्रतिक्षेपक्षमेण स्वपुत्रस्य वीर्येण स परितुष्टः समयानुसारात् तमनुगच्छन् हिडिम्बाया अन्तिकमाससाद । हिडिम्बया भार्योचितेन समुदाचारेण सम्भाव्यमानो दर्शनेन तां स्वभार्येति प्रत्यभिज्ञाय पूर्वोपकारस्मरणपूर्वं बहुमेने: मानुषग्रहणप्रयोजनेन तया पृष्टया रहसि निवेदितेन तां निर्दोषामवधार्य तुतोष: मातृवाक्याच्चात्मानं पितरं विज्ञायाभिवादयमानं पुत्रमाशिषाभिननन्द । तदेतदितिहासप्रसिद्धनायकाश्रयमीदृशमिह कविकल्पितं कथावस्तु द्रष्टव्यम् । यथा तु **हिडिम्बया**त्मकारितस्य मानुषग्रहणस्य भीमसेनसमागम एवानन्यथासिद्धं प्रयो-जनमभिसंहितम्, तथा 'जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण' (पृ० ३९)इति **भीमसे-न**वाक्यव्याख्यावसरे सम्यङ् निरूपितम् ।

पञ्चरात्रे अभिमन्युग्राचालनेन यथा **भीमार्जुनयोः** कौतुकनिर्वेशः, तथात्र **घटोत्कच**वाचलनाभियोधनाभ्यां **भीमस्य** कौतुकनिर्वेशो निपुणमुपवर्णितः ।

अस्य व्यायोगस्य स्वप्नवासवदत्तसौभ्रात्रभाजनेषु द्वादशसु रूपकेष्वन्यतम-त्वात् स्वप्नवासवदत्तकविस्तत्रभवान् **भास** एव प्रणेतेति निश्चयः । अथ कोऽसौ **भासः**? किंलक्षणं पुनस्तत्प्रणीतं **स्वप्नवासवदत्तं** भवितुमर्हतीति चेद्, उच्यते — 'प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनाम्' (मालविका० १) इति **कालिदासस्य**, 'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे **भासो** देवकुलैरिव ॥' (हर्षच० १) इति **भट्टबाणस्य**, 'भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् । **स्वप्नवासवदत्तस्य** दाहकोऽभून्न पावकः ॥' (सूक्तिमुक्ता०) इति **राजशेखरस्य** च सूक्तेः पर्यालोचनया भासनामा कश्चित् पुराणः कविरा-सीदिति, तेन निर्मितानि नाटकानि बहूनीति, तेषु **स्वप्नवासवदत्ता**ख्यमन्यतम-मिति च लोकस्यावगतम् । तेन च बहुनाटकसहजन्मता, **कालिदास**प्राचीनत्वा-नुरूपगुणसम्पन्नता स्वप्नवासवदत्ताभिधानयोग्यवस्त्वाश्रयत्वेत्येवमात्मकधर्मत्रययोगित्वं नाम **स्वप्नवासवदत्तस्य** लक्षणं पर्यवसितम् । तदेतदस्मदीये नाटकविशेषे ग्रन्थान्तलिखितस्वप्नवासवदत्ताभिधानेऽस्ति न वेति परीक्षणीयम् । तत्र प्रथमध-र्मयोगस्तावदस्मदुपलब्धरूपकत्रयोदशकसङ्क्रान्तिगद्यपाठमात्रादपि सुज्ञानः **स्वप्नवा-सवदत्तस्य पञ्चरात्रस्य** चोपोद्घाते निरूपितश्च । द्वितीयधर्मयोगस्तत्र च **प्रतिमा-नाटको**पोद्घाते च सामान्यतो विशेषतश्च दिक्प्रदर्शनभङ्ग्या वर्णितः: **श्रीवाल्मी-किवेदव्यासा**दिमहर्षिभाषितभावनापरिपक्वधियां वाक्यवास्तवार्थचारुतान्तरवेदिनां

सचेतसां प्रत्यक्षास इव । को हि नाम सहृदयः **स्वप्नवासवदत्तादि**नाटक-चक्रेऽस्मिन् सर्वेषु वाक्येषु, विशेषेण चूर्णकेषु शब्दतोऽर्थतश्च परिवहन्तीमकृत्रिमामनन्यत्रदृष्टां लोकोत्तरां सौन्दर्यलहरीमास्वादयंस्तस्य **कालिदास**प्राचीनत्वे सन्दिह्यात् । किञ्च, योऽयं 'नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् । तत् तस्य मा भून्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥' इति श्लोकः **कौटिलीयार्थ**शास्त्रे (अधि० १० अध्या० ३.) परकीयतयोदाहृतः, स **प्रतिज्ञायौगन्धरायणे** दृश्यकाव्ये सन्निविष्टस्तत्कवेरेव स्वोक्तिरिति स्वरसात् प्रतीतः; तस्य काव्यप्रभवत्वनिश्चयादेव च ध्वनिकारा**नन्दवर्धन**प्राचीनो **वामनः** काव्यानुशासनात्मकस्य काव्यालङ्कारस्य काव्यप्रयोगमात्रसाधुत्वविचारपरे प्रायोगिकाधिकरणे 'यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्' इति तच्चतुर्थपादमुपादाय तद्गततिङन्तप्रयोगसाधुत्वसमर्थनाय संरब्धवान्; तस्याकाव्यप्रभवत्वे तु पुरस्तात् परस्ताच्च काव्यप्रयोगानेव व्यसनितया संस्मरन् स मध्ये तं नैवोपाददीत । अतश्च तं श्लोकं प्रमाणयत**श्चाणक्यात्** तदलङ्कृतस्य **प्रतिज्ञायौगन्धरायण**स्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणसहभुवां **स्वप्नवासवदत्तादीनां** च प्राचीनत्वे सिद्धे **चाणक्य**परमार्वाचीन**कालिदास**प्राचीनत्वं सुतरां सिद्धम् । तृतीयधर्मयोगः पुनरत्यन्तपरिस्फुटः, स्वप्नदृष्टा स्वप्नसम्भाविता वा वासवदत्तेति व्युत्पत्तेः । **वासवदत्ता**पायधीदुःस्थेन **वत्सराजेन** जातु तां प्रति स्वप्नायमानेन स्वपार्श्वजागरूका सत्य**वासवदत्ता** स्वप्नप्रवृत्ताभ्यामभिभाषणप्रसादनाभ्यां सम्भावितेति हि पञ्चमाङ्कघटितात् स्वप्नजागरसंवादादवगम्यते । स खलु रमणीयः स्वप्नः प्रियतमप्रेमसर्वस्वचिह्नं **वासवदत्ता**गतस्य प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रधानरसस्य तत्स्थायिरतिभावसमुद्दीपनद्वारेण परमः परिपोषको नायकस्याप्रतर्क्यसत्यवासवदत्तासंस्पर्शादिसाधकश्चेति प्रधानः; **वासवदत्ता** च देवी स्वभर्तृश्रेयोर्थाङ्गीकृतनानानर्थजाता रूपशीलप्रज्ञाधैर्यौदार्यवैदग्ध्यखनिः स्त्रीरत्नमातृकेति प्रधाननायिका । **पद्मावती** तु न प्रधाना, तत्सम्बद्धानां भूयसां व्यवहाराणां वासवदत्तागुणप्रकाशनार्थत्वेन पराङ्गत्वात् । अतस्तामेव प्रधानार्थामाश्रित्य प्रवृत्तमिदं **स्वप्नवासवदत्ता**भिधानमत्यन्तमुपपन्नम् ।

एवं यथोक्तधर्मत्रययोगित्वान्नाटकविशेषस्य **स्वप्नवासवदत्त**त्वे व्यवस्थापिते तत्सवादविसंवादावपेक्ष्य तदीयत्वातदीयत्वे पद्यानाम् अर्थविशेषाणां वा **स्वप्नवासवदत्त**नाम्ना ग्रन्थान्तरेषु स्मृतानां निर्णेतव्ये इतीयं न्यायसरणिः । **स्वप्नवासवदत्त**नाम्ना स्मृतं तु पद्यमतिमहति साहित्यप्रपञ्चेऽस्मिन् **ध्वन्यालोकलोचन** एकस्मिन्नेवैकमेव 'सञ्चितपक्ष्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपताडनेन । उद्घाट्य सा प्रविष्टा

हृदयगृहं मे नृपतनूजा ॥' (उ० ३.) इत्येवंरूपमुपलभ्यते; तच्चोपलब्धस्वप्नवासवदत्तग्रन्थविसंवादादतदीयमेवेति निर्णयः। लोचनग्रन्थे स्वप्नवासवदत्तलेखनं पुनर्गोत्रस्खलनमेव केवलं, यथा 'पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षितव्यं ग्राह्यः स्वभावललितो विकृतश्च वेषः। येनेदमीदृशमदृश्यत मोक्षवर्त्म दीर्घायुरस्तु भगवान् स पिनाकपाणिः ॥' इति मत्तविलासप्रहसनश्लोकमधिकृत्य 'महेन्द्रस्ये'ति लेख्ये भासस्येति नामलेखनं सोमदेवयशस्तिलके गोत्रस्खलनं, तद्वत्।

अर्थविशेषश्चैक एवार्थशृङ्गारकामशृङ्गारनिमित्तसमावेशरूपोऽमरटीकासर्वस्व एकस्मिन् 'आद्यो यथा नन्दयन्त्यां ब्राह्मणभोजनं, द्वितीयः स्वादिशमात्मसात्कर्तुमुदयनस्य पद्मावतीपरिणयोऽर्थशृङ्गारः, तृतीयः स्वप्नवासवदत्ते तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामशृङ्गारः' (अनन्तशयनसं० ग्रन्थाङ्कः ३८. पृ. १४७) इति स्वप्नवासवदत्तनाम्ना स्मृत उपलभ्यते। अनेन हि वाक्येन धर्मार्थकामभिन्नत्रिविधशृङ्गारमध्ये आद्यस्य धर्मशृङ्गारस्य व्यपदेशनिमित्तं नन्दयन्त्याख्यग्रन्थे व्युत्पाद्य द्वितीयतृतीययोरर्थशृङ्गारकामशृङ्गारयोर्व्यपदेशनिमित्तमेकस्मिन्नेव स्वप्नवासवदत्ताख्यग्रन्थेऽस्तीति प्रदर्श्यते। स्वप्नवासवदत्ते राज्यसिद्धिप्रयोजनः पद्मावतीपरिणयो वर्ण्यमानोऽर्थशृङ्गारव्यवहारनिमित्तं, कामप्रयोजनस्तु पूर्वसिद्धो वासवदत्तापरिणयः (वासवदत्ताप्रणय एव वा) कामशृङ्गारव्यवहारनिमित्तमित्येव हि तद्वाक्याभिप्रायः। अन्यथा हि स्वप्नवासवदत्तस्य कामशृङ्गारमात्रसम्बन्धित्वे धर्मकामशृङ्गारयोराद्यन्तयोराश्रयग्रन्थौ निर्दिश्य मध्यमस्यार्थशृङ्गारस्य परम् आश्रयग्रन्थं टीकासर्वस्वकारो न निर्दिष्टवानिति न्यूनता वैरूप्यं च स्यात्। अस्ति च यथोक्तलक्षणेऽस्मत्स्वप्नवासवदत्तेऽर्थशृङ्गारकामशृङ्गारनिमित्तयोः सम्प्रत्यय इत्यतस्तदेव टीकासर्वस्वकारेण स्मृतमिति निर्णयः। टीकासर्वस्ववाक्यस्य चावश्यप्रतिपत्तव्य एव यथोक्तोऽर्थस्तद्गततृतीयपदस्वप्नवासवदत्तपदयोः पौर्वापर्यविपर्ययपाठे स्पष्टतरो भवतीति तं पाठमादर्तव्यतरं मन्यामहे ॥

अनन्तशयनम् }
१७-८-१९१७ }

त. गणपतिशास्त्री.

पात्राणि ।

वृद्धः = ब्राह्मणः केशवदासनामा ।

प्रथमः = वृद्धस्य ज्येष्ठः पुत्रः ।

द्वितीयः = वृद्धस्य द्वितीयः पुत्रो मध्यमनामा ।

तृतीयः = वृद्धस्य कनिष्ठः पुत्रः ।

ब्राह्मणी = वृद्धस्य भार्या ।

घटोत्कचः = राक्षसो हिडिम्बाभीमसेनयोः सूनुः ।

भीमसेनः = मध्यमः कुन्तीपुत्रः ।

हिडिम्बा = राक्षसी भीमसेनस्य पत्नी ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाकविश्रीभासप्रणीतः

मध्यमव्यायोगः

गणपतिशास्त्रिप्रणीतया व्याख्यया समेतः ।

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

पायात् स वोऽसुरवधूहृदयावसादः पादो हरेः कुवलयामलखड्गनीलः ।
यः प्रोद्यतस्त्रिभुवनक्रमणे रराज वैदूर्यसङ्क्रम इवाम्बरसागरस्य ॥ १ ॥

वन्देऽहं विघ्नराजं च वाग्देवीं च पुनः पुनः ।
पूर्यन्ते यत्कृपालेशान्मङ्क्षु नम्रमनोरथाः ॥ १ ॥

ग्रन्थानां ये सुवर्णानामकर्कशमनोरसम् ।
तन्वन्ति निकषं चेतस्ते जयन्ति सचेतसः ॥ २ ॥

श्रीभासरूपकस्तोमे नानारससमाश्रये ।
व्याख्यां मध्यमसंज्ञस्य व्यायोगस्य विदध्महे ॥ ३ ॥

अथ श्रीवाल्मीकिव्यासदेश्यस्तत्रभवान् भासो मध्यमव्यायोगमारिप्सुः प्रयोगसम्यक्त्वादिसिद्ध्यर्थं मङ्गलश्लोकपाठं सूत्रधारेण रङ्गे प्रयोजयितुमादौ सूत्रधारं प्रवेशयति—नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार इति । नान्द्यन्ते नन्दिरानन्दः, तस्या इयं नान्दी गीतवाद्यवादनादिरूपा क्रिया, तस्या अन्ते अवसाने । सा हि प्रयोगारम्भात् प्राग्देवतापरिषदानन्दार्थानुष्ठीयते । यद्यप्युक्तव्युत्पत्त्या देवस्तावकमङ्गलश्लोकपाठोऽपि नान्दी भवति, तथापि सा श्लोकनान्दी सत्काव्यरूपत्वाद् रङ्गप्रयोगयोग्या रङ्ग एव प्रयोक्ष्यत इति तदतिरिक्तैव नान्दीह ग्राह्या । ततः तदनन्तरं गीतवाद्यवादनादिक्रियापरिसमाप्त्यव्यवहितोत्तरकाले इत्यर्थः । सूत्रधारः सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयति निर्वाहयतीति सूत्रधारः । प्रविशति, अर्थाद् रङ्गम् ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किन्नुखलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

प्रविष्टः सूत्रधारो मङ्गलमाचरति — पायादिति । असुरवधूहृदयावसादः असुरवधूनाम् असुरस्त्रीणां हृदयस्य अवसादः दुःखकरः अर्थात् तद्भर्तृविध्वंसनेन । कुवलयामलखड्गनीलः कुवलयामलः नीलोत्पलविशुद्धः खड्गनीलः असिश्यामश्च । विशेषणोभयपदकर्मधारयः । कुवलयं नीलोत्पलम् अमलखड्गो मलापेतोऽसिः तद्वन्नील इति वा । हरेः, सः, पादः चरणः । वः पायाद् रक्षतात् । प्रकृतरूपकप्रयोगप्रेक्षणरूपाभीष्टसिद्ध्या योजयतादित्यर्थः । पादयोर्मध्ये स इति निर्दिष्टस्य पादस्य पादान्तरागोचरम् असुरवधूहृदयावसादकत्वोपपादकं विशेषमाह — यः पादः । त्रिभुवनक्रमणे त्रैलोक्यमाने महाबल्याख्यासुरनिग्रहार्थारब्धसकलभुवनमानसमये इत्यर्थः । प्रोद्यतः ऊर्ध्वलोकमानार्थं प्रकर्षेणोत्क्षिप्तः सन् । अम्बरसागरस्य गगनरूपस्य समुद्रस्य । वैदूर्यसंक्रम इव वैदूर्येण स्वच्छनीलगुणयोगिना मणिविशेषेण निर्मितः संक्रमो दुर्गसञ्चर इव । रराज शुशुभे । अत्र 'सागरस्य संक्रम इवे'ति दुस्तरसमुद्रनिस्तारसाधनस्य संक्रमस्य कीर्तनेन कमपि कलत्रपुत्रत्रयानुयातं ब्राह्मणमरण्यपथिकं घटोत्कचाख्यराक्षसोत्पादितात् सागरसरूपादत्याहितान्निस्तारितवतः संक्रमसरूपस्य भीमसेनस्य प्रकृतव्यायोगनायकस्य द्योतनं कृतं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

एवमाशिषाभिमुखीकृतान् सामाजिकान् प्रति उपक्रंस्यमानकथावस्त्वंशविज्ञापनं प्रतिजानीते — **एवमित्यादि** । एवम् अनेन बुद्धिस्थेन प्रकारेण । आर्यमिश्रान् पूज्यतमान् । विज्ञापनप्रतिज्ञाश्रवणसमनन्तरमेव सूत्रधारस्येङ्गितं गृहीत्वा तद्वर्ग्यैर्विज्ञाप्यवस्तुप्रयोगोपक्रमसूचकः शब्दो नेपथ्ये समुत्थापितः । सूत्रधारस्तु अस्यार्थस्याज्ञानाभिनयचमत्कारेण तटस्थ इव तं शब्दं गृह्णन्नाह — **अये** इत्यादि । अये इति विषादे कोपे वा । स च शब्दे विज्ञापनविघ्नत्वबुद्ध्यभिनयात् । किन्नु खलु किं कारणम् । मयि विज्ञापनव्यग्रे सति विज्ञापनव्यासक्तमात्रे सति । शब्द इव विशेषाकारेणानिश्चितः शब्दः, इवपदस्यानिश्चयार्थत्वात् । अङ्गेति संबोधने । तच्च सामाजिकविषयम् । अङ्गेति प्रातिलोम्ये वा; शब्दो हि विज्ञापनसमाधिभेदित्वात् तत्प्रतिलोम इति तद्गतं प्रातिलोम्यं सूत्रधारेणानुसन्धीयते । पश्यामि शब्दस्य विशेषाकारं निमित्तं च परीक्ष्य ज्ञास्यामि ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात ! कोनुखल्वेषः ।

सूत्रधारः—भवतु विज्ञातम् ।

भोःशब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः ।
त्रास्यते निर्विशङ्केन केनचित् पापचेतसा ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात ! कोनुखल्वेषः ।

सूत्रधारः — हन्त दृढं विज्ञातम् । एष खलु पाण्डवमध्यमस्यात्मजो हिडिम्बारणिसम्भूतो राक्षसाग्निरक्तवैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति । भोः! कष्टं कष्टं खलु पत्नीसुतपरिवृतस्य ब्राह्मणस्य वृत्तान्तः । अत्र हि,

---

शब्दस्य विशेषाकारनिश्चयाय श्रवणापेक्षायां तस्य नेपथ्ये प्रवृत्तिं कविः स्ववाक्येन सूचयति — **नेपथ्य** इति । वक्ष्यमाणाकारः शब्दो नेपथ्ये प्रवृत्त इत्यर्थः। शब्दस्याकारमाह — **भोस्तात**ेति । भो इति विषादे । हे तात ! पितः ! । एषः सन्निकृष्टो विषादोत्पादयिता पुरुषः । कोनुखलु जातिकुलादिधर्मैरविज्ञातो मया जिज्ञास्यत इत्यर्थः, किंशब्दस्याज्ञातार्थत्वात् नुशब्दस्य च जिज्ञासार्थत्वात् ॥

भवत्विति । भवत्विति निपातोऽसूयापूर्वेऽङ्गीकारे । स च वक्ष्यमाणेऽर्थे पापत्वमनुसन्धाय । विज्ञातमिति श्लोकान्वयि ।

भोश्शब्देति । अस्य भोस्तातेत्यादि वदतः पुरुषस्य । भोश्शब्दोच्चारणात् भोश्शब्दस्य विषादार्थस्य उद्घोषणात् । विज्ञातम् अर्थान्नेपथ्योत्थशब्दस्य निमित्तम् । तद् विवृणोति — अयं ब्राह्मणः, निर्विशङ्केन निर्भयेन । पापचेतसा पापं दुरिताभिनिवेशि चेतो हृदयं यस्य तेन तथाभूतेन । केनचित् , त्रास्यते भीष्यते । न संशयः अस्मिन्नर्थे सन्देहो नास्ति ॥ २ ॥

इत्थं शब्दनिमित्तविषयं सामान्यज्ञानमभिनीय तस्मिन्नेव शब्दे नेपथ्यात् पुनरुत्थिते तद्विषयं विशेषज्ञानमभिनयन् विशेषं विवृणोति — **हन्ते**त्यादि । हन्तेति विषादे । दृढं सम्यक् । विज्ञातम् , शब्दनिमित्तं तद्गततयावद्विशेषाकारेणावगतमित्यर्थः । एष खल्वित्यादिवाक्येन विशेषाकारविवरणम् । पाण्डवमध्यमस्य ... षु पञ्चसु मध्यमस्य । यद्यपि भीमार्जुननकुलास्त्रयोऽपि मध्यमाः, तथापि तेषु प्राथ-

श्रान्तैः सुतैः परिवृतस्तरुणैः सदारो वृद्धो द्विजो निशिचरानुचरः स एषः ।
व्याघ्रानुसारचरितो वृषभः सधेनुः सन्त्रस्तवत्सक इवाकुलतामुपैति ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्तः ।)

स्थापना ।

म्याद् भीमसेन इह मध्यमो गृह्यते । हिडिम्बारणिसम्भूतः हिडिम्बायास्तदभिख्याया राक्षस्या एव अरणेः अग्निनिर्मन्थकाष्ठात् सम्भूतः । राक्षसाग्निः राक्षस एवाग्निः सन्तापकत्वात् । स च घटोत्कचः । अकृतवैरम् अकृतविरोधं निरपराधमित्यर्थः । वृत्तान्तः अवस्था ॥

श्रान्तैरिति । श्रान्तैः वनाध्वसञ्चारखिन्नैः । श्रान्त इति वा पाठः । तरुणैः, सुतैः, परिवृतः, सदारः सकलत्रः । वृद्धः, निशिचरानुचरः निशिचरो राक्षसः अनुचरः अनुगन्ता यस्य स तथाभूतः । स एषः द्विजः ब्राह्मणः । व्याघ्रानुसारचरितः व्याघ्रेण हिंस्रमृगविशेषेण अनुसारचरितः अनुगतः । सधेनुः धेनुर्नवप्रसूता गौः तया सहितः । सन्त्रस्तवत्सकः भीततर्णकः । वृषभः महोक्ष इव । आकुलताम् उद्विग्नत्वम् । उपैति प्राप्नोति । उपमालङ्कारः । इह स एष इत्यस्य स्थाने 'सरोषः' इति मातृकान्तरे पाठः ॥ ३ ॥

इत्थं नेपथ्योत्थशब्दविवरणभङ्ग्या विज्ञाप्यविज्ञापने निर्वृत्ते सूत्रधारस्य निष्क्रमणमाह—**निष्क्रान्त** इति । **स्थापने**ति । ईदृशकथावस्त्वंशस्य स्थापनात् स्थापना । स्थापना प्रस्तावनेति पर्यायौ । अस्य रूपकस्य मध्यम इति संज्ञा 'मध्यमव्यायोगोऽवसित' इति ग्रन्थान्ते लेखनात् । नायकस्य भीमस्य बहुप्रकारं मध्यमत्वं वक्ष्यते । तेन तन्नाम्नास्य व्यपदेशो युज्यते च । ख्यातोद्धतनायकत्वाद् वीररसत्वादस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामत्वादेकाङ्कत्वाद् बहुपुरुषयुक्तत्वाच्च रूपकमिदं व्यायोग इत्युच्यते । यदाह धनिकः—'ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः । हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद्रसाः । अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो जामदग्न्यजये यथा । एकाहचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुभिर्नरैः ॥'' (दशरू० ३) इति । कविः नरस्य भासोऽनुमितः । यथा च तदनुमानसिद्धिः, तथा स्वप्नवासवदत्तोपोद्घाते प्ररूपयाम ॥

(ततः प्रविशति सुतत्रयकलत्रपरिवृतः केशवदासः पृष्ठतो घटोत्कचश्च ।)

वृद्धः—भोः! कोनुखल्वेषः,

तरुणरविकरप्रकीर्णकेशो भ्रुकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः ।
सतडिदिव घनः सकण्ठसूत्रो युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥ ४ ॥

प्रथमः—भोस्तात! कोनुखल्वेषः ।

ग्रहयुगलनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः
कनककपिलकेशः पीतकौशेयवासाः ।
तिमिरनिवहवर्णः पाण्डरोद्वृत्तदंष्ट्रो
नव इव जलगर्भो लीयमानेन्दुलेखः ॥ ५ ॥

सूचितं विशिष्टं ब्राह्मणं तत्पृष्ठचारिणं घटोत्कचं च प्रवेशयति—**ततः प्रविशती**त्यादि ।

भो इत्यादि । भो इति विषादे । कोन्वित्यादि श्लोकान्वयि ।

तरुणेति । तरुणरविकरप्रकीर्णकेशः तरुणस्य अवृद्धस्य बालस्येति यावत् । रवेः सूर्यस्य कराः किरणा इव प्रकीर्णाः असंयतप्रसारिताः केशा यस्य स तथाभूतः । अरुणरवीति वा पाठः । भ्रुकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः भ्रुकुट्या भ्रूवक्रिमणा यः पुटः सम्पुटाकारत्वं तेन उज्ज्वले दीप्ते पिङ्गले कपिले आयते दीर्घे च अक्षिणी यस्य स तथाभूतः । सकण्ठसूत्रः कण्ठसूत्रेण कण्ठधार्येण स्वर्णाभरणविशेषेण प्रालम्बिकाजातीयेन सहितः । सतडिद् घन इव स्थितः विद्युत्सहितो मेघ इव स्थितः । श्यामत्वान्मेघसाम्यम् । तत्केशाक्षिकण्ठसूत्राणामारुण्यादिना तडित्साम्यम् । युगनिधने युगसंहारे प्रवृत्तस्येति शेषः । हरस्य रुद्रस्य प्रतिमाकृतिः प्रतिकृतिस्वरूपः भीषणत्वात् । एषः सन्निकृष्टः पुरुषः । कोनुखलु ॥ ४ ॥

भोस्तातेत्यादि ।

ग्रहेत्यादि । ग्रहयुगलनिभाक्षः ग्रहाः कुजादयः ग्रहयुगलनिभे औज्ज्वल्याद् ग्रहयुग्मतुल्ये नयने यस्य सः । पीनविस्तीर्णवक्षाः पीनं पीवरं बलवद्वा विस्तीर्णं च वक्ष उरः यस्य स तथाभूतः । कनककपिलकेशः स्वर्णपिङ्गलकेशः । कपिशकेश इति ग्रन्थान्तरपाठे कपिशशब्दः कृष्णपीतवाची । पीतकौशेयवासाः पीतं हरिद्रावर्णं कौशेयवासः क्षौमवस्त्रं यस्य स तथाभूतः । तिमिरनिवहवर्णः तमःपुञ्जश्यामः ।

द्वितीयः—क एष भोः!

कलभदशनदंष्ट्रो लाङ्गलाकारनासः,
करिवरकरबाहुर्नीलजीमूतवर्णः।
हुतहुतवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीमः
त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोषः॥ ६॥

तृतीयः—भोस्तात! कोनुखल्वयमस्मान् पीडयति,

वज्रपातोऽचलेन्द्राणां श्येनः सर्वपतत्रिणाम्।
मृगेन्द्रो मृगसङ्घानां मृत्युः पुरुषविग्रहः॥ ७॥

पाण्डरोद्वृत्तदंष्ट्रः पाण्डरे धवले उद्वृत्ते उत्क्षिप्ते दंष्ट्रे राजदन्तपार्श्वस्थौ दन्तौ यस्य स तथाभूतः। सन्निहितविशेषणद्वयाश्रयामुपमामाह—लीयमानेन्दुलेखः लीयमाना संश्लिष्यन्ती इन्दुलेखा चन्द्रलेखा यस्मिन् स तादृशः नवः नूतनः अनिर्वृष्टजलः श्याम इति यावत्। जलगर्भ इव मेघ इव स्थितः। एष कोनुखल्विति पूर्वेण सम्बन्धः। 'उद्वृत्तं स्यात् त्रिपूत्क्षिप्ते' इति मेदिनी। 'तडित्पतिः पयोगर्भो नदनुर्मुदिरोऽम्बुभृद्' इति वैजयन्ती॥ ५॥

क इत्यादि।

कलभेति। कलभदशनदंष्ट्रः कलभदशनौ करिशावकदन्ताविव दंष्ट्रे यस्य स तथाभूतः। लाङ्गलाकारनासः लाङ्गलाकारा वक्राग्रत्वादिना हलसमानाकारा नासिका यस्य स तथाभूतः। करिवरकरबाहुः करिवरकर इव गजश्रेष्ठशुण्डेव बाहुर्यस्य स तथाभूतः। नीलजीमूतवर्णः नीलस्य जीमूतस्य मेघस्येव वर्णो यस्य सः। एष क इति पूर्वेण सम्बन्धः। हुतहुतवहदीप्तः हुतो दत्ताज्याद्याहुतिः हुतवहोऽग्निरिव दीप्तः तेजस्वी। अत एव भीमः भयङ्करः। स्थितः गमननिवृत्तः। यः, त्रिपुरपुरनिहन्तुः त्रिपुरासुरनगरध्वंसिनः। इदं विशेषणं रोषतीव्रत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। शङ्करस्य हरस्य। रोष इव कोप इव। भाति शोभते। उपमालङ्कारः॥ ६॥

भोस्तातेति। कोन्वित्यादि श्लोकान्वयि।

वज्रेति। अचलेन्द्राणां गिरिवराणां। वज्रपातः कुलिशपातः कुलिशवत् पर्वतभेदनशक्त इत्यर्थः। सर्वपतत्रिणां सर्वपक्षिणाम्। श्येनः घातकत्वात् तत्तुल्यः। मृगसंघानां, मृगेन्द्रः सिंहः। अत एव पुरुषविग्रहः मृत्युः पुरुषमूर्तिर्मरणाधिष्ठानदेवता। अयं पुरस्स्थितः। कोनु अस्मान् पीडयतीति पूर्वेण सम्बन्धः। एतेनाकारदर्शनानुमितं पर्वतभेदनशक्तत्वं प्राणिहिंस्रत्वं चोक्तम्। रूपकमलङ्कारः॥ ७॥

RESEARCH INSTITUTE

ब्राह्मणी — (क) अय्य! को एसो अह्माअं सन्दावेइ ।

घटोत्कचः — भो ब्राह्मण! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि मद्भयविनाशितधैर्यसारो वित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते! ।
तार्क्ष्याग्रपुक्षपवनोद्धतरोषवह्नितीव्रः कलत्रसहितो भुजगो यथार्तः ॥ ८ ॥

भो ब्राह्मण! न गन्तव्यं न गन्तव्यम् ।

वृद्धः — ब्राह्मणि! न भेतव्यं न भेतव्यं पुत्रकाः! न भेतव्यम् । सविमर्शा ह्यस्य वाणी ।

घटोत्कचः — भोः! कष्टम् ।

(क) आर्य! क एषोऽस्मान् सन्तापयति ।

अय्येत्यादि । अह्माअं अस्मानित्यर्थः ॥

उद्धतसदृशमाह—भो इत्यादि ।

किं यासीत्यादि । वित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते! वित्रस्तानां भीतानां दारसुतानां कलत्रपुत्राणां रक्षणे हीनशक्ते! अपेतसामर्थ्य! । मद्भयविनाशितधैर्यसारः मत्सकाशाद् भयं मद्भयं तेन विनाशितः धैर्यसारः धैर्यस्य स्थिरांशो यस्य स तथाभूतः । आर्तः पीडितः । त्वं, तार्क्ष्याग्रपक्षपवनोद्धतरोषवह्नितीव्रः तार्क्ष्यस्य गरुडस्य अग्रपक्षपवनेन पक्षाग्रजनितेन वातेन उद्धत उत्थापितः यो रोषवह्निः कोपाग्निः तेन तीव्रः तीक्ष्णः । कलत्रसहितः, भुजग इव सर्प इव । किं यासि मा गच्छेत्यर्थः । अत्र विशिष्टभुजगोपमया तस्य यादृशी पार्यवसानिकी गतिः, सैव तव भविष्यतीति सूचयति ॥ ८ ॥

वारितमपि गमनादनिवर्तमानं ब्राह्मणमुपलभ्याह—भो ब्राह्मणेत्यादि । भो इति बहुमानामन्त्रणम् । न गन्तव्यं गन्तुं न युक्तम् ॥

भो ब्राह्मणेति सबहुमानामन्त्रणेन मार्दवानुगुणया वाक्यकाक्वा च घटोत्कचस्य धर्माधर्मविचारवत्तामनुमिमानः परिजनमाश्वासयति—ब्राह्मणीत्यादि । न भेतव्यम् अयमुत्कटमनर्थमुत्पादयिष्यतीति भयं ते मास्त्वित्यर्थः । हि यस्मात् कारणात् । अस्य, वाणी, सविमर्शा विमर्शः साध्वसाधुविचारः तद्युक्ता ॥

वृद्धाभ्यूहितविमर्शवत्तानुगुणां घटोत्कचस्य चिन्तामाह—भोः कष्टमिति ।

जानामि, सर्वत्र सदा, च नाम द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।
अकार्यमेतच्च मयाद्य कार्यं मातुर्नियोगादपनीतशङ्कम् ॥ ९ ॥

वृद्धः—ब्राह्मणि! किं न स्मरसि तत्रभवता जलक्लिन्नेन मुनिनोक्तम्—अनपेतराक्षसमिदं वनमप्रमादेन गन्तव्यमिति। तदेवोत्पन्नं भयम् ।

ब्राह्मणी—(क) किं दाणि अय्यो मज्झत्थवण्णो विअ दिस्सादि ।

वृद्धः—किं करिष्यामि मन्दभाग्यः ।

ब्राह्मणी—(ख) णं विक्कोसामो ।

(क) किमिदानीमार्यो मध्यस्थवर्ण इव दृश्यते ।

(ख) ननु विक्रोशामः ।

जानामीति । पृथिव्यां भूलोके । द्विजोत्तमाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः । सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे । सदा च सर्वस्मिन् काले च । पूज्यतमा नाम अतिशयेन पूजनीया एव । जानामि उक्तमर्थं सम्यग् वेद्मीत्यर्थः । अद्य इदानीं । मया, एतत् बुद्धिस्थम् । अकार्यं गर्हितं कर्म । तच्च वक्ष्यमाणं वृद्धादिष्वेष्वन्यतमस्य मातुराहारार्थं नयनम् । मातुः मज्जनन्याः । नियोगात् निदेशात् । अपनीतशङ्कं निश्शङ्कं यथा भवति तथा । कार्यं च कर्तव्यं च । चशब्दस्तुल्यकालयोगे । द्विजोत्तममाहात्म्यज्ञानसमकालमेव द्विजोत्तमनिधनानुकूलं मया चेष्टितव्यमापतितामित्यहो मम कष्टा दशेति भावः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणीत्यादि । जलक्लिन्नेन तन्नाम्ना । अनपेतराक्षसम् अनपेताः अहीनाः राक्षसाः यस्मात् तत् । अप्रमादेन अवधानेन । तदेव भयं जलक्लिन्नवचनतर्कितमेव राक्षसभयम् उत्पन्नम् ॥

किमित्यादि । इदानीं विपत्समये । मध्यस्थवर्ण इव मध्यस्थः त्रिषु वर्णेषु मध्यगतो वर्णः अर्थात् क्षत्रियः स इव धीरव्यवहारित्वात् । अथवा मध्यस्थस्य उदासीनस्येव वर्णश्छाया यस्य स तथाभूत इव । तत्त्वं च उपस्थितविपत्प्रतीकारयत्नाकरणात् ॥

किं करिष्यामीति । किं करिष्यामि इच्छन्नपि वा कतमं यत्नमहमास्थास्ये इत्यर्थः । मन्दभाग्यः अल्पशुभादृष्टः ॥

[illegible] । [illegible] प्रतिवचने । विक्रोशामः शरणमुद्दिश्याक्रन्दामः ॥

प्रथमः — भवति! कस्य वयं विक्रोशामः ।

इदं हि शून्यं तिमिरोत्करप्रभैर्नगप्रकारैरवरुद्धदिक्पथम् ।
खगैर्मृगैश्चापि समाकुलान्तरं वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम् ॥ १० ॥

वृद्धः — ब्राह्मणि! न भेतव्यं न भेतव्यम् । मनस्विजननिवासयोग्यमिति श्रुत्वा विगत इव मे सन्त्रासः । शङ्के नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम् । पाण्डवास्तु,

युद्धप्रियाश्च शरणागतवत्सलाश्च दीनेषु पक्षपतिताः कृतसाहसाश्च ।
एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानां दण्डं यथार्हमिह धारयितुं समर्थाः ॥ ११ ॥

भवतीत्यादि । कस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । कमुद्दिश्येत्यर्थः ।

इदं हीति । तिमिरोत्करप्रभैः तमस्स्तोमसदृशभैः । नगप्रकारैः वृक्षभेदैः अवरुद्धदिक्पथं व्याप्तदिङ्मार्गं । खगैः पक्षिभिः । मृगैश्चापि समाकुलान्तरं व्याप्तावकाशं । मनस्विनां प्रशस्तमनस्कानां मुनीनामिति यावत् । मनसः प्राशस्त्यं च विषयविरागतपोबलादियोगात् । निवासाभिमतं निवासाय वसतये इष्टं, निवासस्थानत्वेनेष्टं वा । इदं, वनं, शून्यं हि निर्जनं हि । अस्मद्विकोशश्रवणेनापि तावदिह जनो दुर्लभ इति भावः ॥ १० ॥

ब्राह्मणीत्यादि । श्रुत्वा मे संत्रासो विगत इव अवगाहनमात्रं न निवर्तते इति भावः । एतद्वनवासिनो मनस्विन एव कश्चिदागत्यास्मान् राक्षसादस्माद् रक्षेयुरिति बुद्ध्येति भावः । इवशब्दो वाक्यभूषणम् । मनस्विविशेषाणां पाण्डवानाम आश्रमोऽत्र सन्निहितवर्ती ममावगत इत्याह — शङ्के इत्यादि । अतिदूरेण न भवितव्यमित्यनतिदूरतोक्तिः ।

शक्ताश्च पाण्डवा अस्मान् रक्षितुमित्यभिप्रायेणाह — **पाण्डवास्तु युद्धेति** । **पाण्डवास्तु, युद्धप्रियाश्च,** शरणागतवत्सलाश्च शरणागतेषु शरणं त्वमेव मे रक्षक **इति प्रपत्तिम्** आगतेषु वत्सलाः स्निग्धाश्च । दीनेषु आर्तेष्वशरणागतेष्वपि । पक्ष**पतिताः पक्षपातिनः** स्निग्धा इति यावत् । कृतसाहसाः कृतम् असकृदाचरितम् साहसं **शूरकर्म यैस्ते तथाभूताः** । एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानाम् एवंविधानां सन्निहितराक्षसप्रकाराणां प्रतिभयाकृतिचेष्टितानां भयङ्कराकारचारित्राणां जनानामित्यर्थः । **यथार्हं यथोचितं** । दण्डं निग्रहं । धारयितुं कर्तुं । समर्थाः मन्तारोऽलम् ॥ ११ ॥

प्रथमः —भोस्तात! न तत्र पाण्डवा इति मन्ये।

वृद्धः —पुत्र! कथं त्वं जानीषे।

प्रथमः —श्रुतं मया तस्मादाश्रमादागतेन केनचिद् ब्राह्मणेन —शतकुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षेर्धौम्यस्याश्रमं गता इति।

वृद्धः —हन्त हताः स्मः।

प्रथमः —तात! न तु सर्व एव। आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः किल मध्यमः।

वृद्धः —यद्येवं, सन्निहिताः सर्व एव पाण्डवाः।

प्रथमः —स चाप्यस्यां वेलायां व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्टदेशस्थ इति श्रूयते।

भोस्तातेत्यादि। पाण्डवाः। तत्र पाण्डवाश्रमे। न, सन्निहिता इति शेषः॥

पुत्रेत्यादि॥

श्रुतमित्यादि। आगतेनेति ब्राह्मणविशेषणम्। आगच्छतेति मातृकान्तरे पाठः। ब्राह्मणेन हेतुना ब्राह्मणद्वारेणेत्यर्थः॥

हन्तेत्यादि। हन्तेति विषादे। हताः आत्मरक्षां प्रति भग्नाशा इत्यर्थः। अथवा राक्षसेन मारिता इत्यर्थः। अनिष्पन्नाया अपि क्रियाया भूतत्ववचनमवश्यम्भावबोधनार्थम्॥

तातेत्यादि। तु किन्तु। सर्व एव निखिला एव पाण्डवाः। न, गता इत्यनुकृष्यते। किं तर्हीत्यत आह—**आश्रमेत्यादि**। इह आश्रमे। मध्यमः मध्यमपाण्डवो भीमसेनः॥

यदीति। एवं यदि मध्यमः इह स्थापितश्चेत्। सर्व एव पाण्डवाः, सन्निहिताः आश्रमस्थाः। सर्वपाण्डवसन्निधानसाध्यं कर्म भीमस्यैकस्य सन्निधानेन सिद्धं भविष्यतीत्यभिप्रायः॥

स चेत्यादि। स च मध्यमश्च। अस्यां वेलायां यस्मिंस्तत्सन्निकर्षोऽपेक्षितः तस्मिन्नेतास्मिन् समये। व्यायामपरिचयार्थं व्यायामो मल्लव्यापारः तस्य परिचयो दैनन्दिनमनुष्ठानं तदर्थं। विप्रकृष्टदेशस्थः स्वाश्रमविदूरप्रदेशगतः॥

वृद्धः —हन्त निराशाः स्मः । भवतु, पुत्र ! व्यपश्रयिष्ये तावदेनम् ।

प्रथमः —अलमलं परिश्रमेण ।

वृद्धः —पुत्र ! निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु प्रार्थना ।

प्रथमः —भवतु, पश्यामस्तावत् । भोः पुरुष ! अस्त्यस्माकं मोक्षः ।

घटोत्कचः —मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्धः —कः समयः ।

घटोत्कचः —अस्ति मे तत्रभवती जननी । तयाहमाज्ञप्तः— पुत्र ! ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन् वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतव्य इति । ततो मयासादितो भवान् ।

हन्तेत्यादि । निराशाः रक्षकप्रत्याशारहिताः । भवत्विति निषेधे निपातः । अन्यशरणीकरणं शरण्यासन्निधानान्मा भूदित्यर्थः । व्यपश्रयिष्ये सेविष्ये प्रार्थयिष्य इत्यर्थः ॥

अलमिति । परिश्रमेण अलं व्यपश्रयणलक्षणः परिश्रमो मास्तु । पापेऽस्मिन् राक्षसे व्यपश्रयणं सफलं न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

पुत्रेति । पुत्र ! प्रार्थना व्यपश्रयणं । निर्वेदप्रत्यार्थिनी खलु निर्वेदः फलदौर्लभ्यबुद्ध्या विरागो निर्यत्नत्वं वा, तस्य प्रत्यर्थिनी विरोधिनी खलु । निर्वेदो ह्यलसधर्मः पुंसामत्यन्तवर्जनीयः सुप्रसिद्धः । प्रार्थना तु प्रार्थनीयपुरुषहृदयदयाङ्कुरणद्वारेण फलप्रसवहेतुः प्रयत्नविशेषरूपतया तद्विरोधिनीत्यतो निर्वेदपरिहारेण सेवावश्यं करणीयेति भावः ॥

भवत्वित्यादि । भवत्विति प्रार्थनाभ्यनुज्ञानम् । पश्यामः प्रार्थना सफला भवति न वेति परीक्षिष्यामहे इत्यर्थः । पुरुषं पृच्छति —**भो** इत्यादि । अस्ति अस्ति किम् । इह प्रश्नकाकुः ॥

मोक्ष इत्यादि । समयतः संविदा ॥

क इत्यादि ॥

अस्तीत्यादि । उपवासनिसर्गार्थम् उपवासाद् अनशनव्रताद् निसर्गो निर्गमः तदर्थम् । उपवासनिर्गमश्च पारणया सिध्यतीत्युपवासाङ्गपारणार्थमित्यर्थः ।' परिमृग्य अन्विष्य । 'अथ निसर्गवाक् । स्वभावे सर्जने न्यासे निर्गमेऽप्यजयोऽपठीत् ॥' इति केशवः ।

पत्न्या चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।
बलाबलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥ १२ ॥

वृद्धः — हं भो राक्षसापशद! किमहमब्राह्मणः ।
ब्राह्मणः श्रुतवान् वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम् ।
पुरुषादस्य दत्त्वाहं कथं निर्वृतिमाप्नुयाम् ॥ १३ ॥

घटोत्कचः —
यद्यर्थितो द्विजश्रेष्ठ! पुत्रमेकं न मुञ्चसि ।
सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशमुपयास्यसि ॥ १४ ॥

वृद्धः — ब्राह्मणि! एष एव मे निश्चयः ।

समयाकारं प्रकाशयन्नाह — पत्न्येति । त्वं, द्विपुत्रः पुत्रद्वयविशिष्टः सन् । चारित्रशालिन्या पतिव्रतया । पत्न्या सह, मोक्षं मद्धस्तान्मोचनम् । इच्छसि अभिलषसि चेदित्यर्थः । काकुरिह यद्यर्थे । एकं त्रिष्वन्यतम । पुत्रं, विसर्जय परित्यज, मह्यमर्पय वा । किं कृत्वा, बलाबलं परिज्ञाय बलस्यार्हत्वस्य अबलस्य अनर्हत्वस्य च समाहारो बलाबलं, तत् परिज्ञाय पुत्रेषु कतमस्य विसर्जनार्हत्वं कतमस्य तदनर्हत्वमिति पर्यालोच्येत्यर्थः । एवञ्च 'मज्जनन्युपवासपारणार्थमेकं पुत्रं यदि मह्यमर्पयसि, तदा त्वां पत्न्या द्वाभ्यां च पुत्राभ्यां सह मुञ्चामी'ति समयाकारः पर्यवसितः ॥ १२ ॥

हमित्यादि । हंशब्दोऽसम्मतौ । भो इति विषादे । राक्षसापशद! राक्षसेषु मध्ये हीन! ।

ब्राह्मण इत्यादि । श्रुतवान् श्रुतं शास्त्रं तद्वान् । पुरुषादस्य नरभक्षकस्य राक्षसस्य । निर्वृतिं सुखम् । इह अहमित्यस्य स्थाने 'हा' इति क्वचित् पाठः ॥ १३ ॥

यद्यर्थित इत्यादि । सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह वर्तत इति सकुटुम्बः ॥ १४ ॥

निर्बन्धिनि राक्षसे निजां प्रतिपत्तिमाह — ब्राह्मणीत्यादि । एष एव वक्ष्यमाण एव ।

कृतकृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।
राक्षसाग्नौ सुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणी—(क) अय्य ! मा मा एवं । पदिमत्तधम्मिणी पदिव्वदत्ति णाम । गहीदफलेण एदिणा सरीरेण अय्यं कुलं च रक्खिदुं इच्छामि ।

घटोत्कचः—न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रभवत्याः । निवर्तयितव्यं युष्माभिः ।

(क) आर्य ! मा मैवम् । पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम । गृहीतफलेन एतेन शरीरेण आर्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि ।

कृतेति । सुतापेक्षी सुतेषु अपेक्षावान् सुतरक्षणार्थीत्यर्थः । अहं, कृतकृत्यं कृतं कृत्यम् ऋणत्रयापाकरणरूपः स्वधर्मो येन तत् तथाभूतम् । देवपितृमनुष्यविषयतया त्रिविधं हि ऋणं, तत्र यज्ञैर्देवर्णं, पुत्रैः पितृऋणं, हन्तकारादिभिर्मनुष्यर्णं चापाकर्तव्यं शास्त्रविहितमिति तदपाकरणमेव पुंसः कृत्यं बोद्धव्यम् । परिणामेन जरया । जर्जरं शिथिलम् । एतेन उत्तरकालकृत्याक्षमत्वम् चिरपातोन्मुखत्वं च द्योतितम् । विधिसंस्कृतं विधिना शास्त्रविध्यनुसारेण संस्कृतम् आहितगुणम् अर्थान्नानासंस्कारकर्मभिः । मे शरीरं हविःस्थानीयं राक्षसाग्नौ राक्षसरूपेऽग्नौ । होष्यामि स्वाहाकरिष्यामि ॥ १५ ॥

अय्येति । आर्य ! एवम् उक्तप्रकारेण । मा मा, कुर्विति शेषः । पतिव्रता साध्वी स्त्री । पतिमात्रधर्मिणी पतिरेव पतिमात्रं पतिमात्रेण धर्मिणी धर्मवती । पत्यभावे धर्महीनेत्यर्थः । इति नाम इत्येतत् सुप्रसिद्धमित्यर्थः । अतः किं प्रतिपद्यस इत्यत्राह—गृहीतफलेन गृहीतम् अर्थाद् भवता, फलं पुत्रोत्पादनरूपं यज्ञानुष्ठानसाहाय्यरूपं च प्रयोजनं यस्य तेन तथाभूतेन । कृतकार्येणेत्यर्थः । एतेन शरीरेण अर्थाद् राक्षसायार्पितेन । आर्यं त्वां । कुलं च पुत्रांश्च । रक्षितुम् इच्छामि ॥

न खल्विति । तत्रभवत्याः मन्मातुः । स्त्रीजनः, न खल्वभिमतः नेष्टः । युष्माभिः, निवर्तयितव्यम् अस्या ब्राह्मण्याः देहत्यागव्यवसायान्निवर्तनं कर्तुमर्हमित्यर्थः । निवर्तयितव्येति वा पाठ्यम् । अर्थाद् ब्राह्मणी तदा कर्म । निवर्तयितव्यमित्यादि ग्रन्थान्तरे न पठ्यते ॥

वृद्धः —— अहमनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घटोत्कचः —— हं वृद्धस्त्वमपसर ।

प्रथमः —— भोस्तात! ब्रवीमि खलु तावत् किञ्चित् ।

वृद्धः —— पुत्र! कथय ।

प्रथमः ——

मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।
रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्तुमर्हति मां भवान् ॥ १६ ॥

द्वितीयः —— आर्य! मा मैवम् ।

ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितॄणां च सुसम्प्रियः ।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरुवृत्तिमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

अहमित्यादि । अनुगच्छामीति मातृकान्तरे पाठः ॥

हमित्यादि । हंशब्दोऽसम्मतौ । वृद्धः जीर्णः । अस्थित्वङ्मात्रशेषशरीरत्वादुपवासपारणानर्ह इत्यभिप्रायः ॥

पितुर्देहत्यागव्यवसायमसहमानो ज्येष्ठः पुत्र आह —— **भोस्तातेत्यादि** ॥

पुत्रेत्यादि । अस्य स्थाने 'ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम्' इति मातृकान्तरेऽपपाठः ॥

ममेति । प्राणैः राक्षसाय दीयमानैः करणभूतैः । गुरुप्राणान् पितृप्राणान् परिरक्षितुम् इच्छामि । भवान्, अस्य कुलस्य पितृमातृभ्रातृद्वयसमुदायात्मकस्य कुटुम्बस्य । रक्षणार्थं, मां, मोक्तुं त्यक्तुम् । अर्हति ॥ १६ ॥

तथा वदन्तं ज्येष्ठं मध्यमः पुत्रो वारयन्नाह —— **आर्येत्यादि** ।

ज्येष्ठ इति । लोके, ज्येष्ठः अग्रजः । कुले वंशे । श्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः । पितॄणां पितृदेवतानां सुसम्प्रियश्च अत्यन्तामोदकरश्च भवति । प्रथमजेनैव हि पुत्रेण पिण्डदातृविच्छेदभयं पितॄणामपनुद्यत इति स एवावरजपुत्रापेक्षया तेषां प्रियतमः । तमेतं प्रियत्वातिशयं सुसंशब्दौ द्योतयतः । तथाच कुलानुग्रहार्थं त्वं रक्षणीय इत्याशयः । ततः तव रक्षणीयत्वाद्धेतोः । अहमेव, गुरुवृत्तिं गुरौ ज्येष्ठभ्रातरि वृत्तिं समुदाचारम् अर्थादनुजाचरणीयं गुरुरक्षणात्मकम् । अनुस्मरन् चिन्तयन् सन् । यास्यामि गमिष्यामि, अर्थाद् राक्षसहस्तम् ॥ १७ ॥

तृतीयः — आर्यौ! मा मैवम् ।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।
ततोऽहं कर्तुमस्म्यर्हो गुरूणां प्राणरक्षणम् ॥ १८ ॥

प्रथमः — वत्स! मा मैवम् ।

आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते ।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरूणां प्राणरक्षणात् ॥ १९ ॥

वृद्धः — ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् ।

ब्राह्मणी — (क) जह अय्यो जेट्ठमिच्छदि, तह अहं पि कणिट्ठं इच्छामि ।

द्वितीयः — पित्रोरनिष्टः कस्येदानीं प्रियः ।

(क) यथार्यो ज्येष्ठमिच्छति, तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।

ज्येष्ठावुभावपि कनिष्ठो वारयन्नाह — **आर्यावित्यादि** ।

ज्येष्ठो भ्रातेत्यादि । पितृसमः पितृवत् पूजनीयो रक्षणीयश्चेत्यर्थः । गुरूणां, पिता ज्येष्ठौ भ्रातरौ च गुरवः तेषां त्रयाणाम् ॥ १८ ॥

ज्येष्ठः कनिष्ठं वारयन्नाह — **वत्सेत्यादि** ।

आपदमित्यादि । तार्यते रक्ष्यत इत्यर्थः । लटा तारणसमुदाचारस्य लोकेऽनुवर्तमानता प्रत्याय्यते । धार्यत इति मातृकान्तरपाठेऽपि उक्त एवार्थः । प्राणरक्षणात् प्राणरक्षणार्थं, फलस्य हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी ॥ १९ ॥

एवं पुत्रेषु कुलरक्षणार्थमात्मदेहत्यागेऽहमहमिकां कुर्वत्सु, अन्यतमनिर्णये पितृभ्यामनिच्छद्भ्यामप्यवश्यकर्तव्ये समापतिते पिता स्वाभिप्रायं सूचयति— **ज्येष्ठमित्यादि** ॥

माता स्वाभिप्रायमाह — **जहेत्यादि** ॥

इत्थं ज्येष्ठकनिष्ठयोरपरित्याज्यत्वकथनेन मध्यमस्य परित्याज्यत्वेऽर्थसिद्धे मध्यम आह — **पित्रोरित्यादि** । अनिष्टः अर्थादहम् । 'पित्रोरनिष्टाः कस्येदानीं प्रिया वयम्' इति मातृकान्तरे पाठः । तदा वयमित्यस्य अहमित्यर्थः । 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' इति वार्त्तिकमतं तु नानुसृतम् ॥

घटोत्कचः — अहं प्रीतोऽस्मि, शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः —

धन्योऽस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।
बन्धुस्नेहाद्धि महतः कालस्नेहस्तु दुर्लभः ॥ २० ॥

घटोत्कचः — अहो स्वजनवात्सल्यमस्य ब्राह्मणबटोः ।

द्वितीयः — भोस्तात! अभिवादये ।

वृद्धः — एह्येहि पुत्र!

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वैः प्राणैर्गुरुवत्सल! ।
अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवाप्नुहि ॥ २१ ॥

घटोत्कचः सिद्धार्थत्वादाह — **अहमि**त्यादि । प्रीतः प्रीतिमान्, अर्थात् त्वयि मन्मातृभक्षणीयतामात्मनोऽङ्गीकृतवति ॥

कुलरक्षापेक्षं स्वप्राणत्यागं प्रत्युत्साहमाविष्कुर्वन्नाह — **धन्य** इति । अहं धन्यः कृतकृत्यः । अस्मि । कुत इत्यत्राह — यत् यस्मात् कारणात् । गुरुप्राणाः, स्वैः प्राणैः जिहासितैरिति शेषः । परिरक्षिताः अर्थान्मया । तस्माद् धन्य इति सम्बन्धः । का तवैतावता धन्यतेत्यत्राह — महतः प्रबलात् । बन्धुस्नेहात् निमित्तात्, कालस्नेहस्तु काले मृत्यौ स्नेहः, बन्धुस्नेहनिमित्ता स्वमरणाभिरुचिरित्यर्थः । तुशब्दो विशेषे । दुर्लभो हि मनुष्येषु विरलदर्शनः खलु । सोऽयमपूर्वः सद्गुणो दिष्ट्या मे सिद्ध इति कुतो मम न धन्यतेति भावः । 'कायस्नेहस्तु दुर्लभः' इति मातृकान्तरे पाठः । तदेत्थं व्याख्येयः — कुतस्ते गुरुप्राणेष्वपेक्षा स्वप्राणेषु च जिहासेत्यत्राह — कायस्नेहस्तु स्वशरीरस्नेहस्तु । महतो बन्धुस्नेहाद् गुणाधिकं बन्धुस्नेहमपेक्ष्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । दुर्लभो हि अर्थान्मया । मम बन्धुस्नेहो गुरुः, कायस्नेहस्त्वल्प इति भावः ॥ २० ॥

अहो इत्यादि । ब्राह्मणबटोः विप्रब्रह्मचारिणः ॥

अथ प्रस्थाने चाभिमन्त्रणं पित्रादिक्रमेणारभते — **भोस्ता**तेत्यादि ॥

एह्येहीत्यादि ।

विनिम [illegible] त्स [illegible] गुरुषु भक्त!, त्वं, स्वैः प्राणैः, गुरुप्राणान्, विनिमय परिक्र [illegible] र प [illegible] अकृतात्मभिः असंस्कृतात्मभिः दुरावापं दुर्लभम् । [illegible] ब्रह्मलोकम्, अवाप्नुहि लभस्व ॥ २१ ॥

RESEARCH INSTITUTE
MADRAS-4

द्वितीयः — अनुगृहीतोऽस्मि । अम्ब! अभिवादये ।

ब्राह्मणी — (क) जाद! चिरं जीव ।

द्वितीयः — अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य! अभिवादये ।

प्रथमः — एह्येहि वत्स!

परिष्वजस्व गाढं मां परिष्वक्तः शुभैर्गुणैः ।
कीर्त्या तव परिष्वक्ता भविष्यति वसुन्धरा ॥ २२ ॥

द्वितीयः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

तृतीयः — आर्य! अभिवादये ।

द्वितीयः — स्वस्ति ।

तृतीयः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

द्वितीयः — भोः पुरुष! ब्रवीमि किञ्चित् ।

घटोत्कचः — ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

(क) जात! चिरं जीव ।

अन्वित्यादि ॥

मरणासत्तिनिश्चयेऽपि पुत्रस्य जीवितप्रत्याशया जननीस्वभावसिद्धया दीर्घायुष्यमाशास्ते — जादेत्यादि । जात! वत्स! ॥

अन्वित्यादि ॥

एहीत्यादि ।

परीत्यादि । परिष्वजस्व आलिङ्ग । गाढं दृढं । परिष्वक्तः उपेतः । कीर्त्या कुलरक्षणजन्येन यशसा । परिष्वक्ता व्याप्ता ॥ २२ ॥

अन्वित्यादि ॥

आर्येत्यादि ॥

स्वस्तीति । स्वस्ति शुभम् । अस्त्विति शेषः ॥

अन्वित्यादि ॥

भोः पुरुषेत्यादि । ब्रवीमि वच्मि । वदतो वचनप्रतिज्ञानं विवक्षितस्यावश्यवक्तव्यत्वद्योतनार्थम् । किञ्चित्पदस्थाने तावत्पदं मातृकान्तरे पठ्यते ॥

ब्रूहीत्यादि । शीघ्रवचनम् आहारकालातिक्रमो मातुर्मा भूदिति ॥

द्वितीयः—एतस्मिन् वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते। तत्र मे प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतीकारं करिष्यामि।

घटोत्कचः—दृढव्यवसायिन्! गम्यताम्। अतिक्रामति मातुराहारकालः। शीघ्रमागच्छ।

द्वितीयः—भोस्तात! एष गच्छामि। (निष्क्रान्तः।)

वृद्धः—हा हा परिमुषिताः स्मो भोः! परिमुषिताः स्मः।

यस्त्रिशृङ्गो मम त्वासीन्मनोज्ञो वंशपर्वतः।
स मध्यशृङ्गभङ्गेन मनस्तपति मे भृशम्॥ २३॥

हा पुत्रक। कथं गत एव।

तरुण! तरुणतानुरूपकान्ते! नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे!।
कथमिह गजराजदन्तभग्नस्तरुरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम्॥ २४॥

एतस्मिन्नित्यादि। वनान्तरे वनमध्ये। जलाशयः जलाधारः। प्रकल्पितपरलोकस्य प्रकल्पितः सज्जितः परलोको यस्य तस्य तथाभूतस्य। पिपासाप्रतीकारं पिपासा पातुमिच्छा तस्याः प्रतीकारं शान्तिं, जलपानमित्यर्थः॥

दृढेत्यादि। दृढव्यवसायिन्! दृढः अभेद्यः व्यवसायः परलोकगमनोद्यमः प्रशस्तोऽस्येति दृढव्यवसायी, तस्य सम्बुद्धिः। प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिः॥

भोस्तातेत्यादि॥

चरमपिपासाप्रतीकारार्थेन पुत्रस्य गमनेनोद्दीपिताच्छोकादाह—**हाहे**त्यादि। परिमुषिताः राक्षसेन पुत्रस्य हरणात् परिलुण्टितार्थाः। इह परिमुषितशब्दः परिमुषितार्थेषु वर्तते, यथा विभक्ता भ्रातर इत्यत्र विभक्तशब्दो विभक्तधनेषु।

य इति। त्रिशृङ्गः त्रीणि शृङ्गाणि पुत्रत्रयरूपाणि शिखराणि यस्य स तथाभूतः। अत एव मनोज्ञः हृद्यः। मम, यः वंशपर्वतः वंश एव पर्वतः सुप्रतिष्ठत्वात्। आसीत्। सः, मध्यशृङ्गभङ्गेन मध्यशृङ्गस्य मध्यमपुत्रात्मकस्य मध्यमशृङ्गस्य भङ्गेन नाशेन हेतुना। मे, मनः, भृशम् अत्यर्थम्। तपति सन्तापयति। तपतिरन्तर्भावितण्यर्थः। इह पुत्राणामौन्नत्यादिना शृङ्गत्वाध्यवसानादतिशयोक्तिः। तदुत्थापितं वंशपर्वत इति रूपकम्॥ २३॥

हेत्यादि। गत एव दर्शनविषयमतिक्रान्त एव।

तरुणेति। हे तरुण! युवन्!। तरुणतानुरूपकान्ते! तरुणतायाः अनुरू-

घटोत्कचः — चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । भो ब्राह्मण! आहूयतां तव पुत्रः ।

वृद्धः — हम् अतिराक्षसं खलु ते वचनम् ।

घटोत्कचः — कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । अयं मे प्रकृतिदोषः । अथ किन्नामा तव पुत्रः ।

वृद्धः — एतदपि न शक्यं श्रोतुम् ।

घटोत्कचः — युक्तं भोः! । ब्राह्मणकुमार! किन्नामा ते भ्राता ।

प्रथमः — तपस्वी मध्यमः ।

पा सदृशी कान्तिः शोभा यस्य स तथाभूतः, तस्य सम्बुद्धिः । नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे! नियमपरे व्रतप्रधाने अध्ययने वेदग्रहणे प्रसक्तबुद्धे! । इह वने । गजराजदन्तभग्नः, पुष्पितः सञ्जातपुष्पः । उपमेयगतकान्तिमत्त्वप्रतिबिम्बमिदं विशेषणम् । तरुरिव वृक्ष इव । विनाशं, कथं यास्यसि प्राप्स्यसि । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

सम्भावितैः क्षणैरप्रत्यागते मध्यमे विलम्बमसहमान आह — **चिरायत** इत्यादि । चिरायते विलम्बते । चिरशब्दात् 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष् । दृष्टं वटोः शीघ्रानयनेऽभ्युपायो विज्ञात इत्यर्थः । आहूयताम् आकार्यताम् ॥

हमित्यादि । हमित्यसम्मतौ । अतिराक्षसं राक्षसानतिक्रान्तं । राक्षसोऽपीदृशक्रूरं वचनं न ब्रूयादिति भावः ॥

कथमित्यादि । रुष्यति कुप्यति । मर्षयतु क्षमताम् । अयं मे प्रकृतिदोषः अनुचितवक्तृत्वं नाम मम स्वभावसिद्धो दोषः । काममयुक्तं पुत्राह्वानाय भवतः प्रेरणम् । तस्य तु नाम मे ब्रूहि, येनाहमेव तमाह्वयेयमित्यभिप्रायेणाह — अथेत्यादि । अथशब्दः प्रश्ने । किन्नामा किं नाम यस्य स किन्नामा ॥

एतदिति । एतदपि नामापि । श्रोतुं मन्मुखादाकर्णयितुं । न शक्यम् अर्थात् त्वया ॥

युक्तमित्यादि । युक्तं भोः! इह काकुः । अयुक्तं ते वचनं 'नामापि नाभिधास्यामी'ति । भो इति कोपसूचनम् । अन्यं पृच्छति — **ब्राह्मणे**त्यादि ॥

तपस्वीत्यादि । तपस्वी दीनः ॥

घटोत्कचः——मध्यम इति सदृशमस्य । अहमेवाह्वयामि । भो भो मध्यम! मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

(ततः प्रविशति भीमसेनः ।)

भीमसेनः——भोः! कस्यायं स्वरः ।

खगशतविरुते विरौति तारं द्रुमगहने दृढसङ्कटे वनेऽस्मिन् ।
जनयति च मनोज्वरं स्वरोऽयं बहुसदृशो हि धनञ्जयस्वरस्य ॥ २५ ॥

घटोत्कचः——चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । उच्चैः शब्दापयामि । भो भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

मध्यम इत्यादि । सदृशम् अनुरूपं मध्यमपुत्रत्वात् । आह्वयामीत्यस्य स्थाने यास्यामीत्यपपाठो ग्रन्थान्तरे ॥

अथ मध्यमेति सम्बोधनशब्दश्रवणादात्मानमेव केनाप्याहूयमानं मन्यमानस्य व्यायामव्यापृतत्वेन पूर्वं सूचितस्य मध्यमसंशब्दितस्य भीमसेनस्य प्रवेशमाह——तत इत्यादि ॥

भोः कस्येत्यादि ।

खगेति । धनञ्जयस्वरस्य अर्जुनस्वरस्य । बहुसदृशः अत्यन्ततुल्यः । एतेन स्वरवति पुरुषे स्वबन्धुभावशङ्का द्योतिता । अयं स्वरो हि, खगशतविरुते खगशतस्य पक्षिशतस्य विरुतं शब्दः यस्मिन् तस्मिंस्तथाभूते । द्रुमगहने द्रुमैः गहने दुष्प्रवेशे दृढसङ्कटे भृशनिबिडे । अनेन विशेषणद्वयेन असम्भावितजनवासत्वं सूचितम् । अस्मिन् वने, तारम् अत्युच्चं यथा भवति तथा । विरौति शब्दायते । स्वरवत्पुरुषगतस्य शब्दकर्तृत्वस्य स्वरेऽयमुपचारः स्वरस्य प्राधान्यसूचनाय । स्वरो हि पुरुषगतविशेषाभ्यूहस्थानत्वात् प्रधानमिति । मनोज्वरं श्रोतृमनःपीडां । जनयति च । स्वरस्य मनोज्वरजनकत्वोक्त्या तथाविधस्वरयुक्तशब्दकर्तारि पापाभिनिवेशित्वानुमानं तद्दमनेच्छा च भीमसेनस्य गम्यते । भीमसेनेन च श्रुतमात्रे शब्दे तत्स्वरगतयावद्विशेषपरिज्ञानस्य प्रकाशनात् शब्दोत्थानदेशस्य भीमसेनव्यायामदेशातिप्रत्यासन्नत्वं सूचितम् ॥ २५ ॥

चिरायत इयादि । शब्दापयामि आह्वयामि । शब्दशब्दाद् णिच् । आपुगागम आर्षः । शब्दापशब्दाद्वा करोत्यर्थे णिच् ॥

भीमसेनः——भोः! कोनुखल्वेतस्मिन् वनान्तरे मम व्यायामविघ्नमुत्पाद्य मध्यम! मध्यम! इति मां शब्दापयति । भवतु, पश्यामस्तावत् । (परिक्रम्यावलोक्य) अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः । अयं हि,

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो
बभ्रुभ्रूः श्येननासो द्विरदपतिहनुर्दीर्घविश्लिष्टकेशः ।
व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिर्लम्बपीनांसबाहुः
सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः ॥ २६ ॥

घटोत्कचः——चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, उच्चैराह्वानं करिष्ये । भो भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

भोःकोन्वित्यादि । दर्शनीयः आकृतिगुणाद् द्रष्टुं योग्यः । अयं हीति श्लोकान्वयि ।

आकृतिं वर्णयति——**सिंहास्य** इति । सिंहास्यः सिंहमुखः । सिंहदंष्ट्रः, मधुनिभनयनः मधुनिभे रक्तवर्णत्वान्मधुतुल्ये नयने यस्य स तथाभूतः । स्निग्धगम्भीरकण्ठः स्निग्धो मधुरः गम्भीरश्च कण्ठः कण्ठनादो यस्य स तथाभूतः । बभ्रुभ्रूः बभ्रू पिङ्गले भ्रुवौ यस्य सः । श्येननासः गृध्रनासिकः । द्विरदपतिहनुः द्विरदपतेर्गजराजस्येव हनू यस्य सः । दीर्घविश्लिष्टकेशः दीर्घाः विश्लिष्टाः प्रकीर्णाश्च केशा यस्य सः । व्यूढोराः व्यूढ विस्तीर्णम् उरो वक्षः यस्य सः । वज्रमध्यः वज्रस्येव मध्यः काठिन्यादिना यस्य सः । गजवृषभगतिः गजवृषभस्य गजश्रेष्ठस्येव गजवृषभयोरिव वा गतिर्यस्य सः । लम्बपीनांसबाहुः लम्बौ लम्बमानौ पीनांसौ पृथुस्कन्धौ च बाहू यस्य स तथाभूतः । विपुलबलयुतः, अयं हि, राक्षसीजः राक्षस्यां जातः । लोकवीरस्य पुत्रः, भवतीति शेषः । सुव्यक्तं सुस्पष्टम् । कथमन्यथास्यैतादृशाकारानुभावयोग इति भावः । घटोत्कचे 'सोऽयं मम पुत्र' इति प्रत्यभिज्ञानं तु भीमस्य न संजातम्, अतिबाल्यदृष्टचरीं तस्याकृतिमपेक्ष्य साम्प्रतिक्यास्तरुणिमनवनिर्मिताया आकृतेरत्यन्तवैलक्षण्यात् । इह बहूनामुपमानां संसृष्टिः स्फुटा । व्यूढोरा इत्यत्र 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति कपो नित्यस्याप्यकरणमार्षम् ॥ २६ ॥

उच्चैराह्वानेनाप्यनागते ब्राह्मणवटौ राक्षस आह——**चिरायत** इत्यादि ॥

भीमसेनः —भोः! प्राप्तोऽस्मि ।

घटोत्कचः —न खल्वयं ब्राह्मणवटुः । अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः । य एषः,

सिंहाकृतिः कनकतालसमानबाहुर्मध्ये तनुर्गरुडपक्षविलिप्तपक्षः ।
विष्णुर्भवेद् विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो नेत्रे ममाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥ २७

भो मध्यम! त्वां खल्वहं शब्दापयामि ।

भीमसेनः —अतः खल्वहं प्राप्तः ।

भो इत्यादि । प्राप्तोऽस्मि आगत एवाहम् । किमिति मामपश्यन् मध्यमेत्युच्चैः पुनः शब्दापयसीत्यर्थः ॥

न खल्वित्यादि । ब्राह्मणमाणवक इति मातृकान्तरे पाठः । तत्र माणवको वटुरेव । यदृच्छादृष्टिपतिताद्भुतभीमसेनरूपाकृष्टचित्तश्चिन्तयति —**अहो** इत्यादि । य एष इति श्लोकान्वयि ।

सिंहाकृतिरिति । सिंहाकृतिः सिंहस्येवाकृतिः ऊर्जस्वल आकारो यस्य स तथाभूतः । कनकतालसमानबाहुः कनकतालसमानौ स्वर्णतालद्रुमवद् गौरप्रांशू बाहू यस्य स तथाभूतः । कनकस्तालश्च वृक्षविशेषौ तयोः समानौ बाहू यस्य स इति वा । मध्ये अवलग्ने तनुः कृशः । गरुडपक्षविलिप्तपक्षः गरुडपक्षाविव विलिप्तौ सम्मृष्टौ अदन्तुरमसृणौ पक्षौ पार्श्वभागौ यस्य स तथाभूतः । विकसिताम्बुजपत्रनेत्रः विकचपद्मदलसदृशलोचनः । य एषः, विष्णुः, भवेत, आकारानुभावविशेषादच्युत एव भवन् सम्भाव्यत इत्यर्थः । सम्भावनायां हि लिङ् । आगतः आगतमात्रः न तु सम्भाषणादिना परिज्ञातविशेषः । अयं, बन्धुरिव, मम, नेत्रे चक्षुषी । आहरति आकर्षति, मम चक्षूरागं जनयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वप्रस्तुतानुसरणभङ्ग्या प्राप्तस्योत्तरमाह —**भो मध्यमेत्यादि** । मध्यमेति जलाशयगतं प्रति सम्बोधनम् । त्वां खलु मध्यमसंज्ञं भवन्तमेव, न त्वेनमागतम् । एतेन, नामग्राहमन्यस्मिन्नाहूयमाने, अहो तत्रात्माह्वानभ्रम इत्यागतं पुरुषं प्रत्यर्थादुक्तं भवति । स एव तु साक्षान्नाभिसम्बोधितोऽवज्ञानादिति मन्तव्यम् ॥

स्वनाम्नाह्वानादेवाहं प्राप्त इत्याह —**अत** इत्यादि । अतः खलु मध्यमेत्याह्वानादेव, न पुनरन्यनाम्नाह्वाने आत्माह्वानभ्रमादित्यभिप्रायः ॥

घटोत्कचः — किं भवानपि मध्यमः।

भीमसेनः — न तावदपरः।

मध्यमोऽहमवध्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः।
मध्यमोऽहं क्षितेर्भद्र! भ्रातृणामपि मध्यमः॥ २८॥

घटोत्कचः — भवितव्यम्।

भीमसेनः — अपिच,

मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः।
भवे च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः॥ २९॥

किमिति। भवानपि किं मध्यमः। अपिशब्देन मदाह्वानविषयोऽन्यो मध्यमोऽस्तीति सूचयति॥

न तावदिति। अपरः मदन्यः। न तावत् नैव। मध्यम इति विधेयानुकर्षः। बहुभिः प्रकारैरर्थान्वयाद् मध्यमशब्दस्याहमेव मुख्यं व्यपदेशभाजनं भवामि लोके, न त्वन्य इत्यभिप्रायः।

तदेव मध्यमत्वं राक्षसदमोपदेशक्षमस्वगतगुणविशेषप्रकाशिकया रीत्या प्रपञ्चयति — **मध्यम** इति। अहम्, अवध्यानां शत्रुभिर्हन्तुमशक्यानां पुमाम् अर्थात् पाण्डवानां मध्ये। मध्यमः तेष्वन्तर्भूत इत्यर्थः। पाण्डवानां चावध्यत्वं प्रसिद्धम्। उत्सिक्तानां च शौर्योद्धतानां च मध्ये। मध्यमः तेष्वन्तर्भूत इत्येव। शौर्योद्धतत्वमपि हि पाण्डवानां प्रसिद्धम्। क्षितेः भूमेर्निमित्तात्। 'क्षितौ' इति मातृकान्तरे पाठः। अहं मध्यमः भूमेर्मध्यमलोकत्वेन तत्सम्बन्धादहं मध्यमो मध्यमलोकभवो मानुष इत्यर्थः। भ्रातृणामपि मध्ये अहं मध्यमः, पाण्डवेषु पञ्चसु युधिष्ठिरसहदेवौ प्रथमचरमौ विहायान्येषां त्रयाणां साधारणमिदं मध्यमत्वम्। इहावध्यत्वशौर्योद्धतत्वयोराख्यानं राक्षससन्त्रासार्थम्॥ २८॥

भवितव्यमिति। ईदृशं मध्यमत्वं ते भवितुमर्हं, किं तत इत्यवज्ञा भीमसेनोक्तावेतेन सूचिता॥

भूयोऽपि मध्यमत्वमाह — **अपिच मध्यम** इति। अहमित्यनुवर्तते। पञ्चभूतानां पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां मध्ये। मध्यमः, पञ्चभूतेषु वायोर्मध्यमत्वेन तत्पुत्रोऽहमपि मध्यमः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरिति भावः। अनेन मू-

वृद्धः —

मध्यमस्त्विति सम्प्रोक्ते नूनं पाण्डवमध्यमः ।
अस्मान् मोक्तुमिहायातो दर्पान्मृत्योरिवोत्थितः ॥ ३० ॥

ध्यमत्वेनार्जुननकुलयोर्व्यावृत्तिः सिद्धा । पार्थिवानां पृथिवीश्वराणां मध्ये मध्यमः भ्रातरो हि पृथिवीश्वरा इति तन्मध्यमभूतोऽहं पृथिवीश्वरमध्यमोऽपि भवामीत्यर्थः । एतच्च उत्पथप्रवृत्तपुरुषदण्डनाधिकृतत्वसूचनार्थम् । अहं, भवे च भवनं भवः मातृकुक्षेर्निर्गमः तस्मिंश्च विषये । मध्यमः, तत्र हि युधिष्ठिरः प्रथमोऽर्जुनश्चरम इति व्यवस्थितं मे मध्यमत्वमिति भावः । 'भ्रातृणामपि मध्यमः' इति भिन्नाभिन्नोदरजभ्रातृसामान्यापेक्षं मध्यमत्वं भीमार्जुननकुलसाधारणं पूर्वमुक्तम् । अभिन्नोदरजन्मापेक्षं तु मध्यमत्वमर्जुननकुलव्यावृत्तमिदानीमुच्यते । सर्वकार्येषु सर्वेषां जनानां कार्येषु निर्णयवस्तुषु । अहं मध्यमः मध्यस्थः प्राड्विवाकीभूय न्यायनिर्णायक इत्यर्थः । अनेन मध्यमत्वेन त्वदुच्चारितशब्दरौद्रस्वरसूचितादन्याय्याभिनिवेशात् त्वां वारयितुमेवाहमागत इति स्वागमनप्रयोजनं द्योतितम् ।

एवं भीमेनाष्टभिः प्रकारैर्मध्यमत्वकथनभङ्ग्या 'अहमवध्यः, शौर्योद्धतः, मनुष्यः, बहुभ्रातृकः, वायुपुत्रः, पृथिवीपतिः, उभयपुरुषजन्ममध्यकाललब्धस्वजन्मा, सर्वकार्यगतन्यायान्यायविचारार्थिता च भवामि' इति स्वस्याष्टौ विशेषणान्याविष्कृतानि । तेषां समुदितानां भीमसेनादन्यत्रासम्भवाद् 'अहं भीमसेन' इति चार्थादुक्तं भवति ॥ २९ ॥

तस्यास्य भीमसेनवाक्कूटस्याभिप्रायं घटोत्कचो बाल्यान्न ज्ञातवान् । वृद्धस्तु व्युत्पन्नत्वाज्जानन्नाह — **मध्यमस्त्विती**ति । 'मध्यमेति तु' इति पाठः, 'भो मध्यमेति' इति वा । मृत्योः दर्पाद् उत्थित इव मृत्युदर्पादुपादानकारणादाविर्भूत इव । अप्रधृष्यत्वसाम्यादियमुत्प्रेक्षा । पाण्डवमध्यमः पाण्डवेषु मध्यमत्वेन प्रसिद्धो भीमसेनः भो मध्यम ! इति एवंरूपे सम्बोधनशब्दे । सम्प्रोक्ते सति सम्यगुच्चैरुच्चारिते सति । इह आयातः आत्माह्वानबुद्ध्या प्राप्तः । नूनं निश्चितम् । किमर्थं प्राप्त इत्यत्राह — अस्मान् , मोक्तुं राक्षसभयाद् मोचयितुम् । आयातो ह्ययं शीघ्रमस्मान् राक्षसभयाद् रक्षिष्यतीत्यौत्सुक्यमेतेन व्यज्यते । इह मध्यमस्त्विवतीति प्रथमान्तपाठोऽर्थासामञ्जस्याल्लेखकप्रमादायातो नूनम् । मृत्युरिवेति मातृकान्तरे पाठः ॥ ३० ॥

(प्रविश्य)

मध्यमः —

अस्यामाचम्य पद्मिन्यां परलोकेषु दुर्लभम् ।
आत्मनैवात्मनो दत्तं पद्मपत्त्रोज्ज्वलं जलम् ॥ ३१ ॥

(उपगम्य) भोः पुरुष! प्राप्तोऽस्मि ।

घटोत्कचः — प्राप्तवानिदानीं खल्वसि । मध्यम! मध्यम! इत इतः ।

वृद्धः — (भीममुपगम्य) भो मध्यम! परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम् ।

भीमसेनः — न भेतव्यं न भेतव्यम् । मध्यमोऽहमभिवादये ।

वृद्धः — वायुरिव दीर्घायुर्भव ।

भीमसेनः — अनुगृहीतोऽस्मि । कुतो भयमार्यस्य ।

वृद्धः — श्रूयताम् । अहं खलु कुरुराजेन युधिष्ठिरेणाधिष्ठितपूर्वे कुरुजाङ्गले यूपग्रामवास्तव्यो माठरसगोत्रश्च कल्पशाखाध्वर्युः केशवदासो नाम

अथ कृतपिपासाप्रतीकारस्य ब्राह्मणमध्यमस्य प्रवेशः **प्रविश्येत्यादि** ॥

अस्यामित्यादि । पद्मिन्यां सरसि । दत्तम् अर्पितम् ॥ ३१ ॥

भो इत्यादि ॥

प्राप्तवानिति । इदानीं खलु अस्मिन् क्षण एव, न त्वितः पूर्वम् । प्राप्तवान् असि । मनागागमनविलम्बस्त्वया कृत इत्यभिप्रायः । मध्यम! मध्यमेति गमनत्वराकृता द्विरुक्तिः । 'प्राप्तवानिदानीं खल्वसि मध्यमः' इति मातृकान्तरे पाठः ॥

वृद्धो भीमं जानन्नपि मध्यमसंज्ञयैव तत्र प्रसिद्धतरया भीमं सम्बोधयन् अभयं प्रार्थयते — **भो मध्यमेत्यादि** ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति — **न भेतव्यमित्यादि** ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजीवी प्रसिद्धः इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजननार्थमपि तद् बोद्धव्यम् ॥

अन्वित्यादि ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः —न मुच्यते ।

मुच्यतामिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिता ।
न मुच्यते तथाह्येष गृहीतो मातुराज्ञया ॥ ३६ ॥

भीमसेनः —(आत्मगतम्) कथं मातुराज्ञेति । अहो गुरुशु खल्वयं तपस्वी ।

माता किल मनुष्याणां दैवतानां च दैवतम् ।
मातुराज्ञां पुरस्कृत्य वयमेतां दशां गताः ॥ ३७ ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! प्रष्टव्यं खलु तावदस्ति ।

घटोत्कचः —ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

यं शौर्यगर्वम् । दृष्ट्वा, सौभद्रस्य स्मरामि अभिमन्युं स्मरामि । अभिमन्युसदृश शौण्डीर्यमिति भावः । सौभद्रस्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षया 'अधीगर्थदयेशाम षष्ठी । इह शौण्डीर्यशब्दो णकारनिकल्प एव मातृकयोः पठ्यते ॥ ३५ ॥

पुनःप्रार्थनामप्यवधीरयति — **न मुच्यत** इति ।

मुच्यतामितीति । मुच्यतामिति, मे पिता, विस्रब्धं स्निग्धं यथा तथा । ब्रवीति यदि, न मुच्यते, अर्थान्मया द्विजः । तथाविधोऽहं मुच्यत भवता येन केनाप्यविस्रब्धमुच्यमानः कथं द्विजं मुञ्चेयमिति भावः । मातृनिदेश भयाच्चायं मे निर्बन्ध इत्यभिप्रायकमाह — तथाहीति हेतौ । एषः द्विजः । आज्ञया, गृहीतः । यद्येष मुच्येत, मातृनिदेशविपरीतं खल्वनुष्ठितं स्य भावः ॥ ३६ ॥

कथमित्यादि । मातुराज्ञेति कथं मातुराज्ञेत्येवं किं ब्रवीतीत्यर्थः । इति प्रशंसायाम् । सा च गुरुशुश्रूषुत्वविषया । गुरुशुश्रूषुः मातृपरिचरणपरः एव तपस्वी धार्मिकः । एतेन, अस्य मातृशुश्रूषणधर्मविघातो यथा न भवेत्, द्विजपरित्राणं कर्तव्यमित्येतादृशाभिप्रायाङ्कुरणं भीमस्य सूचितम् ।

मातृशुश्रूषणस्य परमधर्मत्वं समर्थयितुं मातुर्महिमानमाह — **माते** दैवतानां च दैवतं, चशब्दोऽप्यर्थे । दैवतानि हि पूज्यानि । तेषामपि मध्ये रेत्यर्थः । एतां दशां लोकबहुमान्यामवस्थाम् ॥ ३७ ॥

ब्रूहीत्यादि ॥

भीमसेनः — का नाम भवतो माता ।

घटोत्कचः — श्रूयताम् । हिडिम्बा नाम राक्षसी ।

कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना ।
सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवात्मना ॥ ३८ ॥

भीमसेनः — (आत्मगतम्) एवं, हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् । सदृशो ह्यस्य गर्वः ।

रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु ।
प्रजासु वीतकारुण्यं मनश्चैवास्य कीदृशम् ॥ ३९ ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः — न मुच्यते ।

का नामेत्यादि ॥

श्रूयतामित्यादि ॥

कौरव्येति । या, कौरव्यकुलदीपेन कौरव्याणां कुरुपत्यानां शन्तनुप्रभृतीनां कुलस्य दीपेन प्रकाशकेन । महात्मना महानुभावेन । पाण्डवेन भीमसेनेन । पूर्णेन, आत्मना चन्द्रेण द्यौरिव नभ इव । सनाथा नाथवती । भवति । सा हिडिम्बेति पूर्वेण सम्बन्धः । 'आत्मार्कचन्द्रवाताग्निजीवेषु परमात्मनि' इति केशवस्वामी ॥ ३८ ॥

एवमित्यादि ।

रूपमिति । अस्य, रूपम् आकृतिः । सत्त्वं निर्विकारचित्तत्व धीरत्वम् । बलं देहसारश्चैव । पितृभिः युधिष्ठिरादिभिः । बहु अत्यर्थं । सदृशम् । प्रजासु, वीतकारुण्यं विगतकृपं । मनश्चैव मनोमात्रम् । कीदृशं कुत्सितं, न तु पितृसदृशमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

'मुच्यतामिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिते'त्याद्युक्तवतो घटोत्कचस्य द्विजातिविमोचननिर्बन्धमात्मनः पितृत्वाख्यानेऽप्यनिवार्यं निश्चित्य स्वतत्त्वमप्रकाशयन्नेव भीमसेनो भूयोऽपि मोचनमर्थयते — **भो** इत्यादि । इदमपि पितृत्वगोपनस्य प्रयोजनं, यत् पुत्रेण सह स्वयमेव युद्ध्वा तद्बलपरीक्षणम् । तच्च व्यक्तीभविष्यति ॥

न मुच्यत इति । पुनः स्वनिर्बन्धप्रकाशनम् ॥

भीमसेनः — भो ब्राह्मण! गृह्यतां तव पुत्रः । वयमेनमनुगमिष्यामः

द्वितीयः — मा मा भवानेवम् ।

त्यक्ताः प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया ।
युवा रूपगुणोपेतो भवांस्तिष्ठतु भूतले ॥ ४० ॥

भीमसेनः — आर्य! मा मैवम् । क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम् । पूज्यतरः खलु ब्राह्मणः । तस्मान्मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि ।

घटोत्कचः — एवं, क्षत्रियोऽयम् । तेन गर्वः । भवतु, इममेव हरिष्यामि । अथ केनायं वारितः ।

भीमसेनः — मया ।

घटोत्कचः — किं त्वया ।

भीमसेनः — अथकिम् ।

घटोत्कचः — तेन हि भवानेवागच्छतु ।

द्विजघटोत्कचोभयाभीष्टसिद्ध्यनुगुणमाह — भो ब्राह्मणेत्यादि ॥

मामेत्यादि । मा मा, वदत्विति शेषः ॥

त्यक्ता इत्यादि । रूपगुणोपेतः रूपेण सौन्दर्येण गुणेन दयादिना च उपेतो युक्तः ॥ ४० ॥

तं वारयन्नाह — आर्येत्यादि । विनिमातुं परिवर्तयितुम् ॥

'क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहमि'ति तदुक्त्या तत्क्षत्रियत्वं जानन्नाह — **एवमित्यादि** । अयं द्विजाभयदायी मध्यमः । क्षत्रियः क्षत्रियजातिः । भवतीति शेषः एतेन भीमसेनवाक्कूटस्य प्रागुक्तस्याभिप्रायो घटोत्कचेन न गृहीत इति गम्यते इह एवमित्यादेः स्वगतोक्तित्वम् अथेत्यादेः प्रकाशोक्तित्वं च युक्ततरम् ॥

मयेति ॥

किं त्वयेति । वारणे सम्भावितमात्मानथं विमृश्य वारयितृत्वमङ्गीकुर्वित्याशयः ॥

अथकिमिति ॥

तेन हीत्यादि । भवानेव न तु द्विजमध्यमः, स मया विमुक्तः , तत्स्थाने च त्वं गृहीत इत्यभिप्रायः ॥

भीमसेनः — एवम्, अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि । यदि ते शक्तिरस्ति, बलात्कारेण मां नय ।

घटोत्कचः — किं मां प्रत्यभिजानीते भवान् ।

भीमसेनः — मत्पुत्र इति जाने ।

घटोत्कचः — कथं कथं तव पुत्रोऽहम् ।

भीमसेनः — कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते । अत एव मयाभिहितम् ।

घटोत्कचः — भीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीमसेनः —

शपामि सत्येन भयं न जाने ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।
किंरूपमेतद् वद भद्र! तस्य गुणागुणज्ञः सदृशं प्रपत्स्ये ॥ ४१ ॥

एवमित्यादि । एवमित्यभ्युपगमे । द्विजप्रतिनिधित्वमात्मनोऽभ्युपगतमित्यर्थः । अतिवीर्यबलम् अतिशयिते वीर्यबले यस्य तं तथाभूतम् । पुरुषम् । नानुगच्छामि, त्वं चात्मानं तथाभूतं मन्यस इत्यार्थम् । अतो, यदि ते शक्तिरस्ति, बलात्कारेण प्रसह्य । मां नय । यदि त्वात्मनोऽशक्तिमङ्गीकरोषि, तदा त्वां स्वयमेवानुगच्छामीत्यर्थः । अनया वचनभङ्ग्या युद्धाय तदाह्वानं सूचितम् । तच्च राक्षसदर्पदमनार्थत्वच्छलेन स्वपुत्रबलपरीक्षणार्थम् ॥

किमित्यादि ॥

तं कोपयितुमाह — **मदित्यादि** ॥

कथमित्यादि ॥

कथं रुष्यतीत्यादि । क्षत्रियाणां क्षत्रियैः । सम्बन्धे षष्ठी । पुत्रशब्देन अभिधीयन्ते अभिभाष्यन्ते, पालकानां पाल्येषु पुत्रसमुदाचारौचित्यादिति भावः ॥

भीतानामिति । भीतानाम्, आयुधं, गृहीतं युद्धसाधनत्वेन शास्त्रेषु निर्दिष्टम् । त्वं भीतश्चेद्, आयुधं गृहीत्वा मया सह युद्धमारभस्वेत्यभिप्रायः ॥

शपामीत्यादि । सत्येन करणेन । शपामि शपथं करोमि । सत्यदेवसाक्षिकशपथपूर्वं वच्मीत्यर्थः । वक्ष्यमाणोऽर्थः पारमार्थिक इत्यभिप्रायः । तमेवाह — भयं भयपदार्थं । न जाने । तद् भयं । भवत्समीपे, ज्ञातुम् इच्छामि । त्वया हि 'भी-

घटोत्कचः — एष ते भयमुपदिशामि, गृह्यतामायुधम् ।

भीमसेनः — आयुधमिति । गृहीतमेतत् ।

घटोत्कचः — कथमिव ।

भीमसेनः —

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।
अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम ॥ ४२ ॥

घटोत्कचः — इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य !

भीमसेनः — अथ कोऽयं भीमो नाम ।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।
एतेषु कथ्यतां भद्र! केन ते सदृशः पिता ॥ ४३ ॥

घटोत्कचः — सर्वैः ।

ताना'मिति वदतात्मनो भयज्ञानमङ्गीकृतमिति तदुपदेशाचार्यस्त्वं भवितुमर्हसीत्याशयः । भद्र ! एतद् भयं । किंरूपं किंलक्षणकं । वद। तस्य भयस्य । गुणागुणज्ञः गुणदोषाभिज्ञः । भूत्वेति शेषः । सदृशं तदनुरूपं । प्रपत्स्ये कर्तव्यं निर्णेष्यामि । इयमुपहासोक्तिः ॥ ४१ ॥

एष इत्यादि ॥

आयुधमितीति । आयुधमिति आयुधं ग्राह्यमिति किं ब्रवीषीत्यर्थः ॥

कथमिवेति । आयुधमगृहीत्वैव गृहीतं वदतस्तवाभिप्रायो नावगम्यत इत्यर्थः ॥

काञ्चनेत्यादि । काञ्चनस्तम्भसदृशः स्वर्णस्तम्भतुल्यः । रतः आसक्तः ॥ ४२ ॥

इदमित्यादि । इदम् ईदृशं वीरवादरचनम् ॥

अथेत्यादि ।

विश्वेत्यादि । विश्वकर्ता ब्रह्मा । शक्तिधरः स्कन्दः । केन, सदृशः समानः । एष्वन्यतमेन सदृशप्रभावो यदि यःकोऽपि स्यात्, तमेवाहं वीरं गणयेयं, न तु ततो हीनगुणमिति स्वप्रभावप्रशंसने प्रश्नस्य पर्यवसानम् । एतच्च पुत्रवाचालनलीलार्थम् ॥ ४३ ॥

सर्वैरिति । सर्वैः विश्वकर्त्रादिभिः षड्भिः । इह सदृश इति सम्बध्यते ॥

सत्यांख्यं THE KUPPUSWAMI SASTRI RESEARCH INSTITUTE MADRAS

भीमसेनः — धिगनृतमेतत् ।

घटोत्कचः — कथं कथम् । अनृतमित्याह । क्षिपति मे गुरुम् । भवतु, इमं स्थूलं वृक्षमुत्पाट्य प्रहरामि । (उत्पाट्य प्रहरति ।) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतद् गिरिकूटमुत्पाट्य प्रहरामि ।

शैलकूटं मया क्षिप्तं प्राणानादाय यास्यति ।

भीमसेनः —

रुष्टोऽपि कुञ्जरो वन्यो न व्याघ्रं धर्षयेद् वने ॥ ४४ ॥

घटोत्कचः — (प्रहृत्य) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् ।

नन्वहं भीमसेनस्य पुत्रः पौत्रो नभस्वतः ।
तिष्ठेदानीं सुसन्नद्धो नियुद्धे नास्ति मत्समः ॥ ४५ ॥

(इत्युभौ नियुद्धं कुरुतः ।)

घटोत्कचः — (भीमसेनं बद्ध्वा)

व्रजसि कथमिह त्वं वीर्यमुलङ्घ्य बाह्वो-
गज इव दृढपाशैः पीडितो मद्भुजाभ्याम् ।

सर्वसाम्यमसहमान इवाह — धिगित्यादि । धिगिति निन्दायाम् ॥

स्वपितृनिन्दया संक्रुद्ध आह — कथं कथमित्यादि । क्षिपति निन्दति । इह वृक्षमित्यस्य स्थाने सालमिति मातृकान्तरे पाठः । प्रहरामि ताडयामि, अर्थात् क्षत्रियमध्यमं वृक्षेण । गिरिकूटं पर्वतशृङ्गम् । गिरिशिखरमिति मातृकान्तरे पाठः ॥

शैलकूटमित्यादि । आदाय गृहीत्वा ।

रुष्टोऽपीत्यादि । रुष्टोऽपि । कुपितोऽपि । कुञ्जरः गजः । न धर्षयेत् न परिभवेत् ॥ ४४ ॥

कथमनेनेत्यादि ।

प्रकारान्तरेण जयमपश्यन् नियुद्धायाह्वयते — नन्वहमित्यादि । नभस्वतः वायोः । वायुपौत्रत्वेन बलजवातिशययोगित्वमुक्तम् । नियुद्धे मुष्टियुद्धे ॥ ४५ ॥

व्रजसीति । इह, दृढपाशैः साररज्जुभिः । गज इव, मद्भुजाभ्यां पीडितः दृढबद्धः । त्वं, बाह्वोः मद्भुजयोः । वीर्यं शक्तिम् । उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य । कथं

भीमसेनः—(आत्मगतम्) कथं गृहीतोऽस्म्यनेन। भोः सुयोधन! वर्धते खलु ते शत्रुपक्षः। कृतरक्षो भव। (प्रकाशम्) भोः पुरुष! अवहितो भव

घटोत्कचः—अवहितोऽस्मि।

भीमसेनः—(नियुद्धबन्धमवधूय)

व्यपनय बलदर्पं दृष्टसारोऽसि वीर!
न हि मम परिखेदो विद्यते बाहुयुद्धे॥ ४६॥

घटोत्कचः—कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम्। किन्नुखलु करिष्ये। भवतु, दृष्टम्। अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाशः। तेन बद्ध्वैनं नेष्यामि। कुतः खल्वापः। भो गिरे! आपस्तावत्। हन्त स्रवति। (आचम्य मन्त्रं जपति।) भोः पुरुष!

मायापाशेन बद्धस्त्वं विवशो न गमिष्यसि।
राजसे रज्जुभिर्बद्धः शक्रध्वज इवोत्सवे॥ ४७॥

व्रजसि कथमपि न गमिष्यसीत्यर्थः॥

इति वदतैव घटोत्कचेन गृहीतो भीमसेन आत्मनि चिन्तयति—**कथमि**त्यादि। स्वदेहनिष्पीडनप्रकाराभिव्यक्तया स्वपुत्रशक्त्योपजनितं सन्तोषं सुयोधनोपदेशभङ्ग्या सूचयति—भोः सुयोधन!, ते, शत्रुपक्षः पाण्डवपक्षः। वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति खलु। अस्य मत्सूनोरनयाध्यक्ष्यमाणया शक्त्या सहायभूतया त्वत्पक्षादभ्यधिकबलो भवतीत्यर्थः। कृतरक्षः सुविहितविपत्प्रतीकारः। अवहितो भवेति स्वस्य नियुद्धबन्धावधूननसंरम्भसूचनम्॥

अवेत्यादि॥

व्यपनयेत्यादि। दृष्टसारः मत्प्रत्यक्षितबलः। वीर! विरोधिलक्षणया वीर्यहीनेत्यर्थः। परिखेदः श्रमः॥ ४६॥

कथमित्यादि। मायापाशः मायामयः पाशः। आपस्तावत, स्यन्दयेत्यध्याहारः। हन्तेति हर्षे। स्रवति स्यन्दयति। अर्थादपः। स्रवणं च राक्षसभयादिति बोध्यम्॥

मायापाशबन्धकार्यमाह—**माये**त्यादि। विवशः कायादिव्यापारेष्वस्वतन्त्रः। न गमिष्यसि अङ्गचलनशक्तिविरहात्। राजसे शोभिष्यसे। शक्रध्वज इव

(इति मायया बध्नाति ।)

भीमसेनः — कथं मायापाशेन बद्धोऽस्मि । किमिदानीं करिष्ये । अस्ति महेश्वरप्रसादलब्धो मायापाशमोक्षो मन्त्रः । तं जपामि । कुतः खल्वापः । भवतु, भो ब्राह्मणकुमार! आनय कमण्डलुगता अपः ।

वृद्धः — इमा आपः ।

(भीमसेन आचम्य मन्त्रं जप्त्वा मायां मोचयति ।)

घटोत्कचः — अये पतितः पाशः ! किमिदानीं करिष्ये । भवतु, भोः पुरुष! पूर्वसमयं स्मर ।

भीमसेनः — समय इति । एष स्मरामि । गच्छाग्रतः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

वृद्धः — पुत्रकाः! किं कुर्मः । अयं गच्छति वृकोदरः ।

इन्द्रध्वज इव । परिस्पन्दशक्तिविरहेणान्यैकनेयत्वाद् दृष्टिप्रियत्वाच्च तत्साम्यम् । इन्द्रध्वजो नाम वृष्ट्यर्थं राज्ञां पूज्य इन्द्रसंबन्धी कोऽपि ध्वजो वेणुयष्टिमयः । 'एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर! । पर्जन्यः कामवर्षी स्यात् तस्मिन राष्ट्रे न संशयः ॥' इति भविष्योत्तरम् ॥ ४७ ॥

कथमित्यादि । मायापाशमोक्षः मायापाशात् तदाख्यादस्माद् मोक्षो मोचनं येन स तथाभूतः ॥

इमा इत्यादि ॥

भीमसेन इत्यादि । जप्त्वा जपित्वा । आगमशास्त्रमनित्यमितीडभावोपपत्तिः ॥

अये इत्यादि । अये इति विषादे । स्वीयसर्वयत्नवैफल्ये सान्त्वमाश्रित्याह — पूर्वसमयं पूर्वं समयं त्वत्कृतां संविदम्, आत्मनो ब्राह्मणमध्यमप्रतिनिधित्वाभ्युपगमरूपाम् । स्मर, तदनुसारेण स्वयं मामनुगच्छ, त्वां जित्वा नेष्यामीति मनोरथस्तु मया त्यक्त एवेति भावः ॥

समय इत्यादि ॥

पुत्रका इत्यादि । पुत्रकाः! अयं वृकोदरः भीमसेनः । गच्छति, अर्थाद् अस्मदर्थं स्वदेहत्यागं कर्तुम् । किं कुर्मः अत्र कं प्रतिविधिमनुतिष्ठामः । वृकोदरो हि राक्षसं निगृह्यास्मान् रक्षिष्यतीति मनोरथेनास्माभिः शरणीकृतः । स च यथा-

आक्रम्य राक्षसमिमं ज्वलदुग्ररूप-
मुग्रेण बाहुबलवीर्यगुणेन युक्तम् ।
एष प्रयाति शनकैरवधूय शीघ्र-
मासारवर्षमिव गोवृषभः सलीलः ॥ ४८ ॥

घटोत्कचः—इह तिष्ठ । त्वदागमनमम्बायै निवेदयामि ।

भीमसेनः—बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कचः—(उपसृत्य) अम्ब! अभिवादये घटोत्कचोऽहम् । चिराभिलषितो भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

(प्रविश्य)

हिडिम्बा—(क) जाद! चिरं जीव । कीदिसो माणुसो आणीदो ।

(क) जात! चिरं जीव । कीदृशो मनुष आनीतः ।

स्मन्मनोरथं तं निगृह्यास्मान् इदानीं रक्षितवानपि भवन् समयबन्धानर्थे कस्मिंश्चित् स्त्रोत्पादिने पतितो न चास्माभिरुद्धर्तुं शक्यः । द्वावेव खल्वत्र प्रतिविधिप्रकारौ संभावितौ—राक्षसायास्मदन्यतमदेहपुनरर्पणं वा पूर्वसमयत्यागो वा; तदुभयमपि सत्यप्रतिज्ञो वृकोदरो नानुमन्यत इत्यतोऽस्माभिस्तद्गमनं तूष्णीमवलोकमानैरेव स्थातव्यमापतितमिति भावः ।

जितमपि राक्षसं धर्मानुरोधाद् विस्रब्धमनुगच्छतो भीमसेनस्य महासत्त्वतामनुसन्धायाह—**आक्रम्येत्यादि** । आक्रम्य अभिभूय । उपमामाह—शीघ्रमासारवर्षम् अवधूय गोवृषभ इव । शीघ्रं वेगपाति । आसारवर्षं जलदधारावृष्टिम् । अवधूय विषाणविधूननादिना अपसार्य । गोवृषभ इव महोक्ष इव । यथा गोवृषभ आसारवर्षबाधां सुपरिहरामप्यात्मेच्छयाङ्गीकृत्य सलीलं गच्छति, तथायं राक्षसबाधामिति भावः ॥ ४८ ॥

आसादिते स्ववासस्थाने राक्षस आह—**इहेत्यादि** ॥

बाढमित्यादि । बाढमित्यङ्गीकारे ॥

अम्बेत्यादि ॥

जादेत्यादि ॥

घटोत्कचः — भवति! वाङ्मात्रेण मानुषो न वीर्येण

हिडिम्बा — (क) किं बह्मणो ।

घटोत्कचः — न ब्राह्मणः ।

हिडिम्बा — (ख) आदु थेरो ।

घटोत्कचः — न वृद्धः ।

हिडिम्बा — (ग) किं बाळो ।

घटोत्कचः — न बालः ।

हिडिम्बा — (घ) जइ एव्वं, पेक्खामि दाव णं ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

हिडिम्बा — (ङ) किं एसो माणुसो आणीदो ।

घटोत्कचः — भवति! कोऽयम् ।

हिडिम्बा — (च) उम्मत्तअ! दव्वं खु अअं ।

(क) किं ब्राह्मणः ।

(ख) अथवा स्थविरः ।

(ग) किं बालः ।

(घ) यद्येवं, पश्यामि तावदेनम् ।

(ङ) किमेष मानुष आनीतः ।

(च) उन्मत्तक! दैवतं खल्वयम् ।

भवतीत्यादि । वाङ्मात्रेण जात्यभिलापकशब्दमात्रेण । 'रूपमात्रेण' इति मातृकान्तरे पाठः ॥

किमित्यादीनि हिडिम्बाघटोत्कचयोस्त्रीणि प्रश्नोत्तराणि स्पष्टार्थानि ॥

जइ इत्यादि । पेक्खामीत्यस्य पश्यामीति वा प्रेक्षे इति वा संस्कृतम् ॥

किमित्यादि ॥

आनीते पुरुषे मातुर्बहुमानं तद्वाक्यस्वरविशेषेणानुमाय पृच्छति — **भवतीत्यादि** ॥

उम्मत्तअ इत्यादि । उन्मत्तक! भ्रान्तचित्त! । आनीतपुरुषगतविशेषाविचारणात् साक्रोशं सम्बोधनम् ॥

घटोत्कचः — आः कस्य दैवतम् ।

हिडिम्बा — (क) तव अ मम अ ।

घटोत्कचः — कः प्रत्ययः ।

हिडिम्बा — (ख) एसो पच्चओ । जेदु अय्यउत्तो ।

भीमसेनः — (विलोक्य) का पुनरियम् । अये देवी हिडिम्बा

अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने ।
जातकारुण्यया देवि! सन्तापो नाशितस्त्वया ॥ ४९ ॥

हिडिम्बे! किमिदम् ।

(क) तव च मम च ।

(ख) एष प्रत्ययः । जयत्वार्यपुत्रः ।

आ इत्यादि ॥

तवेत्यादि ॥

क इति । कः प्रत्ययः को हेतुः । अर्थादुभयदैवतत्वे ।

एसो इत्यादि । मद्भर्तृत्वं हेतुरिति बोधयितुं स्वभर्तृयोग्येन समुदाचारेण भीमसेनं सम्भावयति — जेदु इत्यादि ॥

का पुनरिति । इयं का । अतिचिरदृष्टां प्रति झटिति प्रत्यभिज्ञानुदयादेवमुक्तिः । प्रत्यभिजानन्नाह — अये इत्यादि । अये इति स्मरणे ।

जतुगृहदाहकालिके प्रवासे हिडिम्बया कृतमुपकारं स्मरंस्तां सम्भावयति — अस्माकमिति । हे देवि! राजदारत्वानुरूपमिदं सम्बोधनम् । भ्रष्टराज्यानां भ्रष्टं च्युतं राज्यं येभ्यस्तेषां तथाभूतानाम् । गहने दुर्गमे । वने, भ्रमतां सञ्चरताम् । अस्माकं, सन्तापः, जातकारुण्यया सकृपया । त्वया, नाशितः शमितः । तादृशी पूर्वप्रवासकालदृष्टा त्वं दिष्ट्येदानीं भूयो दृश्यस इति भावः ॥ ४९ ॥

प्रकृतमधिकृत्य पृच्छति — हिडिम्बे इति । इदं त्वदाहारार्थं मानुषानयनं नाम प्रकृतं वस्तु । किम् अशातम् । ईदृशं कर्म त्वयि मया न सम्भावितं, तस्मादस्य फलमभिसंहितं मे ब्रूहीत्यभिप्रायः ॥

हिडिम्बा — (कर्णे) (क) अय्यउत्त ! ईदिसं विअ

भीमसेनः — जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण ।

(क) आर्यपुत्र ! ईदृशमिव ।

मानुषानयनतात्पर्यरहस्यस्य स्वभर्तृमात्रश्रवणीयत्वं मन्यमाना स्वभर्तुः कर्णे तन्निवेदयति — कर्णे इत्यादि । ईदृशमिव इवशब्दो वाक्यभूषणम् । ईदृशं फलरहस्यमित्यर्थः । तच्च पूर्वोत्तरार्थपर्यालोचनयोन्नेतु शक्यमिति ग्रन्थे न निबद्धम् । तद् उत्तरवाक्ये विशदयिष्यामः ॥

तदभिप्रायरहस्यश्रवणेन परितुष्ट आह — जात्येति । जात्या जन्मना । राक्षसी, अर्थात् त्वम् । समुदाचारेण कर्मणा । न, राक्षसी न भवसि । अयमाशयः — मानुषग्रहणचोदनां प्रत्युपपन्नस्य निरवद्यस्य प्रयोजनस्य त्वया कथनाद् राक्षसजातिसहजनृशंसकर्मव्यवसायित्वशङ्का त्वामन्तरेण मम व्यपगता, त्वत्समुदाचारशुद्धिविस्रम्भश्च मे सञ्जात इति । किं तत् प्रयोजनमिति चेत् , स्वभर्तृसमागम इति ब्रूमः । स खल्विदानीं मानुषग्रहणयत्नेनोपनतो हिडिम्बयानुभूयमानः पतिव्रताभिसन्धियोग्यः प्रशस्तोऽर्थः प्रतिपत्तृबुद्धिमारूढ एवेति शब्दतो न निर्दिष्टः । उपपद्यते चास्योपेयभावो मानुषग्रहणेऽभ्युपाये । भीमसेनसमागमो हि वर्षपूगाविच्छिन्नः स्वाधिष्ठितं वनं दैवादधिवसति भीमसेने तत्प्रियया हिडिम्बयावश्यमेपितव्यः । कर्तव्यश्च प्रयत्नः कथमपि तं साधयितुम् । स तु राक्षसानुपगमनीयनानामुनिजनाश्रममध्यगते पाण्डवाश्रमे तया न सुलभः, न च मुन्याश्रमदेशबाह्येऽपि व्यायामपरिचयप्रदेशे भ्रातृभिर्भीमसेनेऽन्वास्यमाने सति सुलभ उचितो वा । तेन तस्य देशान्तरगतभ्रातृकस्याश्रमाविप्रकृष्टदेशस्थित्यवसरं कञ्चिदुपलभ्य स घटयितव्य इति तस्या नूनं बुद्धिः । तत्रापि देशे स्वयं सन्निधाय तं स्वगृहागमनाय प्रार्थयितुं तस्या धैर्यं नासीद् , वर्षपूगविश्लेषसुलभाप्रत्यभिज्ञाननिमित्तकस्वप्रत्याख्यानशङ्कया । पुत्रेणैव भर्ता स्वगृहमानेय इति च तस्या इच्छा । अतः कदाचिदाश्रमाविप्रकृष्टभूमौ व्यायच्छमाने प्रोषितभ्रातृके भीमसेने तदभ्यर्णसरण्या कमपि दारपुत्रत्रयानुयातं विप्रपान्थं गच्छन्तं पश्यन्ती हिडिम्बा स्वाभिलषितसिद्धिद्वारमित्थं नूनं व्यचिन्तयत् — 'यदि पान्थविप्रान्यतममभ्यवहारार्थतामपदिश्य पुत्रेण ग्राहयेयं, नूनं मम भर्ता तदाक्रन्दादिविदितार्थस्तद्विपन्मोचनानुरोधात् पुत्रेण निर्बन्धिना प्रतिस्पर्धमानो मन्निदेशे तेनाभिधीयमाने तं च मां च मत्पाणिग्रहणकालवृत्तां प्रकृतविप्रविपत्सजातीयां हिडिम्बसञ्जनितामात्मविपदं चावश्यं संस्मरन् कृपया मद्गृहमागत्य मामनु-

हिडिम्बा — (क) उम्मत्तअ! अभिवादेहि पिदरं।

घटोत्कचः — भोस्तात! अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्घटोत्कचोऽभिवादये। पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि।

भीमसेनः — एह्येहि पुत्र! व्यतिक्रमकृतं कान्तमेव। (इति परिष्वज्य) धार्तराष्ट्रवनदवाग्निपुत्रापेक्षीणि पितृहृदयानि। पुत्र! अतिबलपराक्रमो भव।

घटोत्कचः — अनुगृहीतोऽस्मि।

(क) उन्मत्तक! अभिवादय पितरम्।

गृह्णीयाद्' इति। ततस्तच्चोदनया मानुषग्रहणे तथैव पुत्रेणारब्धे तस्याः स्वभर्तृसमागमो यथामनोरथं सिद्ध इति तदिदं मानुषग्रहणचोदनायाः प्रयोजनं सुष्ठूपपन्नम्। एवञ्च, यत्तद् भीमसेनस्य प्रोषितभ्रातृकत्वम्, आश्रमविप्रकृष्टदेशावस्थानं, तदासन्ने वर्त्मनि घटोत्कचस्य मातृनिदेशाद् व्रतार्थं पान्थद्विजग्रहणम्, हिडिम्बारहस्योक्तिश्रवणपरितुष्टस्य भीमसेनस्य हिडिम्बासमुदाचारशुद्धावात्मविस्रम्भप्रकाशनं च महाकविना कल्पितं, तस्य सर्वस्यार्थवत्ता समर्थिता वेदितव्या॥

पितृविषयस्वापराधचिन्तया तदभिवादनसमुदाचारं विस्मृत्य तिष्ठन्तं पुत्रं तदभिवादनायादिशति — **उम्मत्तअ** इत्यादि॥

भो इत्यादि। सः भवत्परीक्षितबलपराक्रमः। धार्तराष्ट्रवनदवाग्निः धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयः शतं, त एव समूहरूपत्वाद् वनं तस्य दवाग्निः दवसंज्ञितो वह्निः। दवशब्दो वनाग्निवाची। अथवा धार्तराष्ट्राणां वनं लक्षणया समूहो धार्तराष्ट्रवनं तदेव दवः अरण्यं, तस्य अग्निः। एतेन स्वपितृद्रोहिधार्तराष्ट्रध्वंसनं प्रत्यात्मनः सन्नद्धत्वं शक्तत्वं चोक्तम्। तद्धि शत्रुत्पादितवनवासकृच्छ्रगतस्य पितुः पुत्रमुखाच्छ्रोतव्यं प्रियतरमिति तदाख्यानस्याभिवादनवाक्ये पुरस्करणम्। पुत्रचापलं पुत्रस्य चपलकर्म अभियोधनम्। 'दवदावौ तु वनवह्नौ वनेऽप्युभौ' इति मेदिनी॥

एहीत्यादि। व्यतिक्रमकृतं व्यतिक्रमः समुदाचारलङ्घनं तेन कृतम्। अर्थान्मदभियोधनम्। कान्तमेव त्वद्बलपराक्रमज्ञानजननेन मम हृद्यमेव। 'क्षान्तमेव' इति मातृकान्तरपाठो न हृद्यः। पितृहृदयानि पितॄणां पञ्चानामस्माकं हृदयानि॥

अन्वित्यादि॥

वृद्धः — एवं, भीमसेनपुत्रोऽयं घटोत्कचः ।

भीमसेनः — पुत्र ! अभिवादयात्रभवन्तं केशवदासम् ।

घटोत्कचः — भगवन् ! अभिवादये ।

वृद्धः — पितृसदृशगुणकीर्तिर्भव ।

घटोत्कचः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः — भो वृकोदर ! रक्षितमस्मत्कुलं, स्वकुलमुद्धृतं च । गच्छामस्तावत् ।

भीमसेनः —

अनुग्रहात् तु भवतः सर्वमासीदिदं शुभम् ।
आश्रमो दूरतोऽस्माकं तत्र विश्रम्य गम्यताम् ॥ ५० ॥

'जेदु अय्यउत्तो' इत्यादेः प्रत्यभिवादावसानस्य संवादजातस्य श्रवणेन राक्षसे भीमसेनपुत्रत्वमवधार्याह — **एवमित्यादि** । यद्यपि 'कौरव्यकुलदीपेन' इति, 'पितुर्मे भीमसेनस्य' इति चात्मनो भीमसेनपुत्रत्वं राक्षसेन पूर्वमाख्यातं, तथापि भीमसेनेन तदननुमोदनात् पितृभावविपरीताचरणाच्चासत्यं तदिति बुद्ध्या ब्राह्मणेन न गणितम् । अथवा समुपस्थितविपद्व्याकुलतावशात् पूर्ववाक्ययोस्तेनावधानं न दत्तम् ॥

ब्राह्मणाभिवादनाय पुत्रमादिशति **पुत्रेत्यादि** ॥

भगवन्नित्यादि ॥

पितृसदृशेत्यादि । इह गुणः पुत्रदर्शितनिर्दयत्वप्रतीपा पितृप्रकाशिता दया ॥

अन्वित्यादि ॥

पान्थः कृतज्ञतां प्रकाशयन् जिगमिषया भीमसेनमामन्त्रयते — **भो इत्यादि** । स्वकुलं पाण्डवकुलम् । उद्धृतं शत्रुजनितायां विपत्तेर्निस्तारितमित्यर्थः अनेन वाक्येन ब्राह्मणकुलोद्धरणपुण्यस्य पाण्डवकुलोद्धरणं फलं निर्दिश्यते । अभूतस्यापि तस्य क्तप्रत्ययेन भूतत्वाख्यानमवश्यम्भावित्वशीघ्रभावित्वयोर्बोधनार्थम् ॥

ब्राह्मणं सत्कुर्वन्नाह — **अनुग्रहादित्यादि** । इदं सर्वं यद् मत्पुत्रकृतं भवद्ग्रहणं यच्च भवत्परित्राणार्थं मदागमनं तदुभयमित्यर्थः । शुभं मङ्गलं भवत्परित्राणसिद्ध्या मम दारपुत्रसमागमसिद्ध्या च मङ्गलपर्यवसायीत्यर्थः । आसीत् । आ-

वृद्धः — कृतमातिथ्यमनेन जीवितप्रदानेन । तस्माद्गच्छामस्तावत् ।

भीमसेनः — गच्छतु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

वृद्धः — बाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्तः सकलत्रपुत्रः केशवदासः ।)

भीमसेनः — हिडिम्बे ! इतस्तावत् । वत्स ! घटोत्कच ! इतस्तावत् तत्रभवन्तं केशवदासमाश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः ।

यथा नदीनां प्रभवः समुद्रो यथाहुतीनां प्रभवो हुताशः ।
यथेन्द्रियाणां प्रभवं मनोऽपि तथा प्रभुर्नो भगवानुपेन्द्रः ॥ ५१ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

मध्यमव्यायोगोऽवसितः ॥

श्रमः, अस्तीति शेषः । विश्रम्य मदीयातिथ्यस्वीकारादिना मार्गसञ्चारपरिखेदम् पनोयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

कृतमित्यादि ॥

गच्छत्विति । भवान्, पुनर्दर्शनाय गच्छतु अस्मभ्यं पुनर्दर्शनं दातुं गच्छतु, पुनर्दर्शनदानं पुनरागमनसाध्यमिति पुनरागमनाय गच्छत्विति फलितो ऽर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी ॥

बाढमिति । बाढम् अङ्गीकृतम् अर्थाद् भवदर्थितं मम पुनरागमनम् । अङ्गीकारं द्रढयितुमाह — प्रथमः कल्पः स मुख्यो विधिः । पुनरागमनं मम मुख्यं कार्यमित्यर्थः ॥

विप्रस्य प्रस्थितस्यानुगमनसत्कारं चिकीर्षुराह — हिडिम्बे इत्यादि । आश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः आश्रमपदद्वारमात्रमवधीकृत्यापि सत्करिष्यामः, अर्थादनुगमनेन । अपिशब्देन सम्भावनस्याश्रमपदद्वारमात्रपर्यन्तताया अवरकल्पत्वं द्योतयति । आ आश्रमपदद्वारमात्राद् आश्रमपदद्वारमात्रमिति 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः ।

इत्थं व्यायोगार्थं परिसमाप्य 'प्रशस्तिः शुभशंसनम्' इत्युक्तलक्षणं निर्वह-

णसन्धिचरमाङ्गं प्रशस्तिमाह — यथेति । यथा समुद्रः, नदीनां, प्रभवः ईशिता उत्पत्तिलयहेतुत्वात् । यथा हुताशः अग्निः । आहुतीनां होमानां हुतद्रव्याणां वा । प्रभवः स्वामी भोक्तृत्वात् । यथापि अपिशब्द उपमासमुच्चये । मनः इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां । प्रभवं स्वामि, प्रेरकत्वात् । तथा, भगवान् भगः षाड्गुण्यम् 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥' इत्युक्तप्रकारम्, तद्वान् । उपेन्द्रः विष्णुः । नः अस्माकं । प्रभुः नाथः भवति । अतः सोऽस्मान् परित्रायतामिति प्रार्थना गम्यते । प्रभवति ईष्टे इत्यर्थे पचाद्यचा प्रभवशब्दस्य वाच्यलिङ्गस्य सिद्धिः ॥ ५१ ॥

निष्क्रान्ताः सर्वे इति व्यायोगपरिसमाप्तिः ॥

ताम्रपर्ण्यमृतार्द्रपूततरुवाग्रहारगतशंशवो
वञ्चिमूलकरामवर्मकुलशेखरक्षितिपरक्षितः ।
मध्यमाख्यमिदं महोर्जितगुणाकरे गणपतिः सुधी-
र्भासनाटकमण्डले किमपि रूपकं विवृतवानिति ॥
वाग्देव्या वरिवस्यैव यदिदं मम जल्पितम् ।
भूयान्मय्येतया नित्यं सुप्रसन्ना सरस्वती ॥

इति श्रीमदनन्तशयनवास्तव्यस्य ताम्रपर्णीतीरवर्तितरुवाग्रहारा-
भिजनस्य श्रीमीनाम्बारामसुब्रह्मण्यार्यसूनोः
गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु
मध्यमव्यायोगव्याख्यानं
सम्पूर्णम् ।

शुभं भूयात् ॥

श्लोकानुक्रमणिका ।

वृत्तलक्षणम् ।

'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।' | अनयोर्मेलनादुप
'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।' | जातिः काचित ।
'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा
'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।'
'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।'
'उक्तं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ।'
'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।'

व्यायोगादिलक्षणम् ।

"ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ।
हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद्रसाः ॥
अस्त्रीनिमित्तसंग्रामो जामदग्न्यजये यथा ।
एकाहचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुभिर्नरैः ॥"
"यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥"
"आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥"
"आरम्भयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।
रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥"
"कुशीलवकुटुम्बस्य स्थलं नेपथ्यमुच्यते ।"
"सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ।
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत् तदामुखम् ॥
प्रस्तावना वा "
"विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः ।
नीतः सदस्यरस्यत्वमुत्साहो वीर उच्यते ॥"